

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Müzəffərli Eşqin Şöhrət oğlu

“Dövlət idarəetmə sektorunda daxili maliyyə auditi və onun təşkili”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı :060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Quşxani.R.N.
_____

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d. Məmmədova G.Q.
_____

Kafedra müdiri: i.e.d.,prof. Əkləkbərov Ə.Ə. _____

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
FƏSİL I. DÖVLƏT İDARƏETMƏ SEKTORUNDA DAXİLİ MALİYYƏ AUDİTİNİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	7
1.1. Dövlət maliyyə nəzarətinin tarixi inkişafı.....	7
1.2 Azərbaycanca dövlət maliyyə nəzarəti və onun təşkili	14
1.3 Dövlət maliyyə nəzarətinin elementi kimi daxili maliyyə auditinin xüsusiyyətləri	23
FƏSİL II. DÖVLƏT İDARƏETMƏ SEKTORUNDA MÖVCUD DAXİLİ MALİYYƏ AUDİTİ SİSTEMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	28
2.1 Dövlət idarəetmə sistemində daxili maliyyə auditinin təşkili və aparılması xüsusiyyətlərinin təhlili	28
2.2 Daxili maliyyə auditinin təşkilinin informasiya modelinin müasir vəziyyəti	34
2.3 Daxili maliyyə auditinin dövlət tənzimləmə sisteminin strukturunun qiymətləndirilməsi.....	40
FƏSİL III. AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT İDARƏETMƏ SEKTORUNDA DAXİLİ MALİYYƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	47
3.1 İnkişaf etmiş ölkələrin daxili audit sisteminin inkişaf təcrübəsinin Azərbaycan reallığına tətbiqi	47
3.2 Daxili maliyyə auditinin qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi	53
3.3 Dövlət idarəetmə sektorunda audit standartlarının tətbiq edilməsi mexanizminin inkişafı	59
NƏTİCƏ	67
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	71
Annotasiya	67

Giriş

Mövzunun aktuallığı: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin yayılmış forması olan auditin, dünya praktikasında olduğu kimi, ölkədə də tətbiqinə tələbat yarandı. Audit hər şeydən öncə, müstəqil nəzarət forması kimi müdaxilə olmadan təsərrüfat subyektlərində hesabatlarını daha düzgün və obyektiv müəyyənləşdirməyə, bununla yanaşı cəmiyyətdə şəffaflığı təmin etməyə, maliyyə məsələlərini və vergiqoymanı düzgün formada təşkil etməyə imkan yaradır. Müasir dövrdə auditə tələbat artır. Bu isə öz növbəsində bir yandan işgüzar tərəflər və qarşılıqlı inama əsaslanan münasibətlərin formalaşması məsələsi ilə əlaqədirdirsə, digər yandan dövlətin auditə marağının artması ilə bağlıdır. Bazar münasibətlərinin ölkəmizdə olduğu bir vaxtda auditin əhəmiyyəti durmadan artır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin auditor xidməti inkişaf edir, eyni zamanda ölkədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində və iqtisadi inkişafın istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynayır. Müasir dövrdə iqtisadi inkişaf subyektlərinin xarici və daxili əlaqələri çox çeşidli olması ilə səciyyələnir. Xüsusilə, ölkədə sahibkarlığın təkmilləşməsi üçün əlverişli mühitin inkişafına başladığı vaxtda proseslərin inkişafına diqqətin çoxaldılması iqtisadi inkişaf tərəfindən aktualdır.

Xarici şirkətlər ölkədə investisiya yatırmaq istədikləri müəssisələrin maliyyəsi ilə tanış olmaq və ilk öncə etibarlı məlumatlardan istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, müəssisənin fəaliyyətində maraqlı şəxslər vardır (səhmdarlar, təsisçilər, kreditorlar və s.) və maliyyə vəziyyəti və müəssisənin fəaliyyəti barəsində düzgün maliyyə, iqtisadi məlumatları əldə etmək istəyirlər. İlk öncə, şəffaf informasiya subyektlərin idarə edilməsində və səmərəli şəkildə qərarların qəbul olunmasında əsas rol oynayır. Dəqiq tədqiq edilmiş, sistemləşdirilmiş informasiyalar subyektin fəaliyyətində dövlət və cəmiyyət üçün etibarlı məlumat sayılır.

Hal-hazırda ölkə iqtisadiyyatının investisiyaya ehtiyacı mövcuddur. Buna görə şəffaf investisiya çevrəsi tələb olunur. Belə mühitin əsas göstəricilərindən biri auditor rəyləridir. Ölkədə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən iş adamları maliyyə hesabatlarını, auditorlar tərəfindən yoxlanıldıqdan sonra aidiyyatı orqanlara təqdim edirlər. İşgüzar fəaliyyət üçün yoxlamaların vacibliyini göstərir. Audit xidmətindən istifadə edilməsi beynəlxalq standartların əsas tələbidir. Bu tərəfdən audit xidmətinə önəm verilməsi, eyni zamanda audit sisteminin inkişafı istiqamətində audit təcrübəsinin öyrənilməsi ön plana çıxır.

Ölkədə auditin qısa zaman ərzində inkişafı ilə bərabər, audit sistemin məsələləri hərtərəfli öyrənilməli və yüksək dərəcədə həllini tapmalıdır. Bu tip məsələlərə, auditin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, məsuliyyətinin artırılması, kadrlarının hazırlanması və eyni zamanda ixtisasartırma sisteminin inkişafı artırılması məsələlər daxildir. Audit yeganə sahədir ki, xidmət göstərilməsində auditor ilə təsərrüfat subyektinin fikrlərki üst-üstə düşə bilər.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi: İqtisadi böhran audit sisteminin elmi-nəzəri fikirlərə baxılmasına, qarşısında duran problemlərin dərinədən öyrənilməsinə səbəb yaratdı. Ötən əsrin yarısından başlayaraq auditin təkmilləşdirilməsi məsələləri Qərbi iqtisadçılarının tədqiqat fəaliyyətinin mərkəzində dayanmışdır.

Tədqiqatın predmeti və obyekt: Buraxılış işinin predmeti ölkədə bazar iqtisadiyyatına audit sisteminin yaranması, audit sistemi təcrübəsi ilə tanışlıq və hüquqi bazasının inkişafının əsas istiqamətləridir. Obyekt kimi auditor fəaliyyəti, audit sisteminin təkmilləşdirilməsi və maliyyə tənzimlənməsi yönündə ölkə başçısı tərəfindən qəbul olunan dövlət proqramları, reallaşan dövlət orqanlarının inkişaf perspektivləri seçilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri: İşin əsas məqsədi ölkədə bazar iqtisadiyyatına uyğun auditin təşkili və inkişaf istiqamətlərini göstərmək, xidmət

bazarında rolunun möhkəmləndirilməsi yönündə İEÖ-in audit təcrübəsindən istifadə üsullarını, habelə müasir iqtisadiyyatda maliyyə artırılmasında və resurslarından səmərəli şəkildə istifadə olunmasında auditin təsir yönlərini müəyyənləşdirmək və hüquqi bazasının inkişafı yönündə tövsiyələr verməkdən ibarətdir. həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Auditin tənzimləmədə rolunun və nəzəri strategiyaların araşdırılması;
- İqtisadiyyatın çeşidli sferalarında sığorta təşkilatlarında, banklarda, vergi nəzarətində tarazlığın bərpa olunmasında auditin rolunun araşdırılması;
- İEÖ audit təcrübəsi ilə yaxından tanışlıq və ölkədə qeyri-dövlət və dövlət auditinin indiki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və inkişafı yönündə beynəlxalq təcrübəyə əsasən təkliflərin verilməsi;
- Maliyyə tənzimlənməsində, resurslarından səmərəli istifadə olunmasında, auditin əhəmiyyətinin və rolunun öyrənilməsi;
- Böhran şəraitində korrupsiyaya qarşı mübarizədə auditin rolunun qiymətləndirilməsi;
- Audit hüquqi bazasının inkişafı yollarının axtarılması.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları: İnformasiya bazası kimi Auditorlar Palatasının internet səhifəsindən, Mühasiblər Federasiyasının(IFAC) rəsmi saytından, Vergilər Nazirliyi tərəfindən yaradılmış “Azərbaycanın Vergi Jurnalı”-dan, elmi-praktik konfransın materiallarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın müddətində məntiqi ümumiləşdirmə, iqtisadi təhlil, müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Elmi yeniliyinə aşağıdakıları daxil etmək olar:

- Maliyyə fırldaqçılığının alınmasında auditin artırılması yolları;

- Böhran vəziyyətində maliyyə vəsaitlərindən istifadə edilməsində səmərəlilik artırılmasında, auditin təsir istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Audit bazasının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Praktik əhəmiyyəti nəticələrindən, irəli sürülmüş tövsiyələrdən istifadə edilməsi ölkədə audit xidməti bazarının inkişafına, korrupsiyaya qarşı mübarizədə auditin rolunun möhkəmlənməsinə, şəffaflığın çoxaldılmasında auditin geniş tətbiqinə, qanunvericiliyinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcəkdir.

FƏSİL I. DÖVLƏT İDARƏETMƏ SEKTORUNDA DAXİLİ MALİYYƏ AUDİTİNİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Dövlət maliyyə nəzarətinin tarixi inkişafı

Bazar iqtisadiyyatında sahibkarlığın təkmilləşməsi, müxtəlif mülkiyyət formalarının və müəssisələrin təşkilati-hüquqi formalarının yaranması, eyni zamanda nəzarətin təşkili və reallaşması sisteminin yenidən qurulması ilə nəticələnir. Audit-maliyyə hesabatlarının yoxlanılması, maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Audit tarixi informasiyaların dürüslüyünü yoxlamalı və təsdiq etməlidir. Auditorun hesabatındakı informasiyaları və öncəki dövrün əsas göstəricilərinin təhlili imkan yaratmalıdır ki, auditor rəyinin istifadəçiləri, ekspertlər, kreditorlar, səhmdarlar, ümumiyyətlə nəzər yetirdiyimiz zaman, bütün maraqlı yönlər informasiyalardan istifadə edərək, maliyyə sağlamlığı haqqında şəxsi mülahizələrini formalaşdırmağı bacarsınlar. Audit aktivlərin, xüsusi vəsaitlərin və nəticələrinin düzgün əks olunmasını müəyyənləşdirmək məqsədilə subyektlərin formalaşdırdıqları hesabatlarının yoxlanılmasını nəzərə alır.

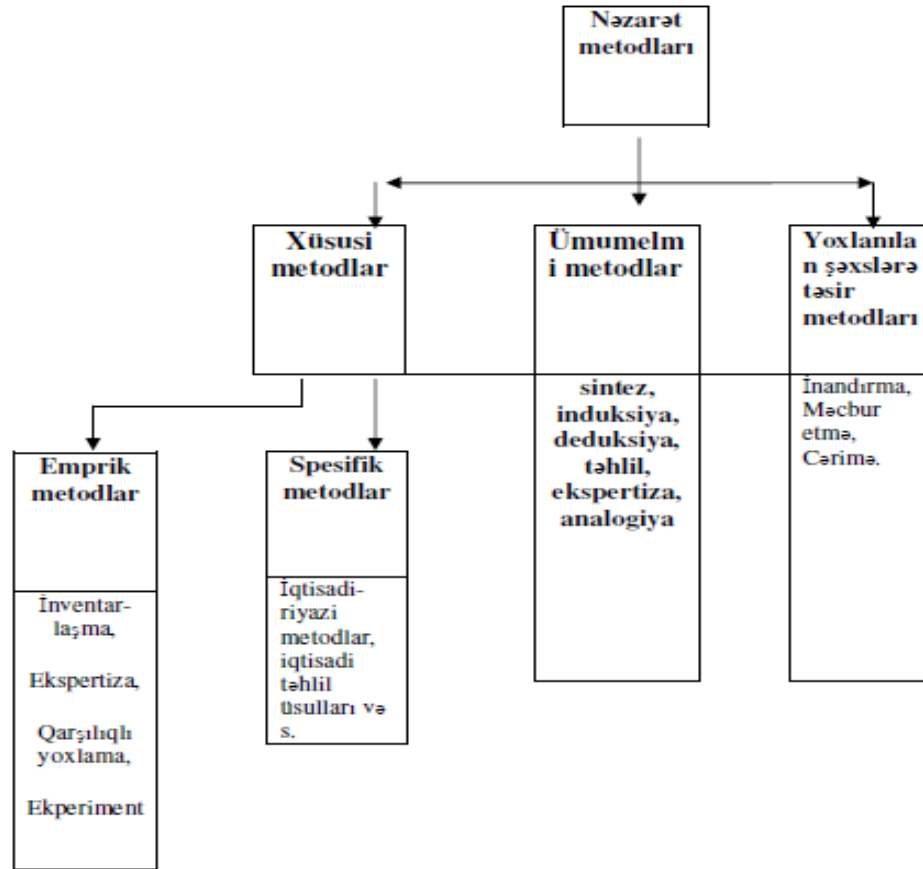
Maliyyə nəzarəti dediyimiz zaman, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün istər müəssisələrin, istərsə dövlətin pul fondlarının təşkili və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması üzərində nəzarət başa düşülür. Maliyyə nəzarəti – müəssisə, dövlət və təşkilatların maliyyə fəaliyyəti üzərində icraedici hakimiyyət orqanlarının nəzarətidir. Maliyyə nəzarəti bir yandan maliyyə idarə olunmasının həlledici bir hissəsi, digər yandan maliyyə sisteminin idarə edilməsinin effektivliyinin vacib şərti formasında çıxış edir. Maliyyə nəzarətinə 2 nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq daha doğru olar: [5]

1. Nəzarət orqanlarının iqtisadi subyektlərdə qanunvericiliyi və intizamına riayət olunması üçün reqlamentləşdirilmiş fəaliyyəti kimi;

2. Əməliyyatlarının effektivliyinin təmin olunması üçün pul axınlarının idarə olunmasının əsas elementi kimi.

Şəkil 1.1

Maliyyə nəzarət metodları

Qeyd edilən aspektlər sıx bağlıdır, yalnız nəzarətin metodları, məqsədləri və subyektlərinə görə fərqlənirlər.

Günümüzdə çox səviyyəli nəzarət konsepsiyası bir çox müəlliflər (V.V.Bursev, O.A.Noqina, N.T.Beluxa, A.A.Terexov) tərəfindən də qəbul olunur. Maliyyə nəzarəti metodlarının tərkibinə V.V.Bursev ümumelmi, empirik və spesifik metodlarını aid edir. O.A.Noqina isə nəzarətin metodlarını belə qruplaşdırır: ümumelmi; xüsusi nəzarət metodları.

Maliyyə nəzarəti metodlarının tanınmış formada təsnifləşdirilməsi isə aşağıdakılardır:

- *faktiki nəzarət metodları*;

- sənədli nəzarət metodları.

Sənədli nəzarət metodları sənədli formada istifadəni nəzərdə tutur, mühasibat qeydlərinin, ilkin uçot sənədlərinin, müqavilələrin əsasında aparılır. Misal göstərə bilərik ki, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə aid başqa sənədlər, balans hesabatları və s. əsasında aparılır. Digər bir tərəfdən yoxlama zamanı maliyyə nizam intizamının pozulması halları üzə çıxır və mənfi halların aradan qaldırılması üçün köməklik göstərilir.

Sənədli nəzarət metodlarından təhlil metodu ən düzgün formada informasiya əldə etməyə imkan yaradaraq illik hesabatların faktiki informasiyaları əsasında aparılır. Proqnoz və tapsırıqların həyata keçirilməsi səviyyəsi, maliyyə intizamına və xərc normalarına riayət edilməsi aşkar edilir. Maliyyə nəzarətində ən əsas metodlardan biridir və eyni zamanda təşkilatların müəyyən hesabat dövründəki fəaliyyətini əhatə edir. İqtisadiyyat şəraitində təftiş nəzarətin ən geniş yayılmış metodudur. Dövlət tərəfindən məcburi qaydada və maliyyə intizamını pozan şirkətin fəaliyyətini yoxlamaq hüququ ilə təşkil oluna bilər.

Audit müəssisə tərəfindən təqdim olunan maliyyə məlumatlarının düzgünlüyünə müstəqil formada nəzarətdir. Auditor təşkilatı və sərbəst auditor ilə sifarişçi arasında bağlanan saziş əsasında aparılır. Yoxlanılan hesabatlarda audit mövcud nöqsanları vaxtında üzə çıxarır, bu sektorda vəziyyəti yaxşılaşdırmağa imkan yaradır, eyni zamanda sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır. Audit sırf maliyyə nəzarətini reallaşdırmaqla bərabər, maliyyə sisteminin sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə, biznes planlarının hazırlanmasına tədqiqinə xidmət edir. Bazar şəraitində audit xidmətinə tələbatın artması bir çox hallarla bağlıdır: [6]

➤ İnvestorlar, mülkiyyətçilər və kreditorlar arasında münaqişələr, maraqlar olduğu təqdirdə onlara informasiyaların verilməsi;

➤ Qəbul olunan qərarların nəticələrinin məlumatlarının keyfiyyətindən asılılığı;

➤ Məlumatların toplanılması, qiymətləndirilməsi və təhlili üçün peşəkar biliklərin tələb edilməsi; İlkən şərtlər müvafiq olaraq hazırlığa, təhsilə, peşəkar biliklərə və səlahiyyətə malik olan auditorların xidmətinə ictimai tələbatı yaradır.

Əks olunan zəngin məlumatların real formada qiymətləndirilməsi və tədqiqi istənilən şəxs tərəfindən lazım olan səviyyəyə çatdırıla bilər. Bunu yalnız peşəkar şəxslər reallaşdırmaq iqtidarındadır. Məhz dünya təcrübəsi auditorların bu sektorlarda əvəzsiz rolunu qəbul edir. Müəssisənin fəaliyyətində aşağıdakı şəxslər və eyni zamanda qurumlar maraqlıdırlar: [3]

- investorlar, səhmdarlar, kreditorlar, təsərrüfatda maraqlı olan başqa şəxslər;
- dövlət tənzimləyici orqanları;
- kütləvi informasiya vasitələri və mətbuat;
- elmi-tədqiqat institutları;
- ictimaiyyət

İqtisadi-hüquqi nəzarətin yüksək pilləsidir, vəzifəsi yalnız formalaşan iqtisadi münasibətləri sahibkarlardan qorumaq deyil, iqtisadiyyat sektorunda pozuntuların qarşısını almaq və yüksək səviyyədə formalaşdırmaqdır. Auditorun önəmli məqsədlərindən biri müəssisənin potensialını qiymətləndirmək və inkişafı haqqında sübutlar toplamaq, təhlil edib və məsləhətlər verməklə kömək etməkdir. Auditin mahiyyətinin təhlili onu göstərir ki, audit sosial-iqtisadi cəhətdən neytral olan alətdir. Dünya miqyasında auditin inkişafı izah edilir ki, mülkiyyətin idarə edilməsi münasibətlərində önəmli dəyişikliklər baş vermişdir.

Müasir zamanda müəssisə fəaliyyətinin əsasını əmlak maraqları əhatə edir. Bu da auditə olan tələbatı artırır. Müəssisənin iqtisadi vəziyyətinə sistemli şəkildə təsirini

nəzərdən keçirmək lazımdır. Maliyyə-kredit vəziyyətinin təhlili iqtisadi durumunun qiymətləndirilməsi və planlaşdırılması üçün vacib amildir. Prosesin təşkili auditor yoxlamasının əsas tərkib hissəsidir.

Müasir zamanda auditin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri fırıldaqçılığa qarşı mübarizə aparmaqdır. Mübarizədə daxili auditlə kənar auditin bərabər, əlaqəli şəkildə işləməsi zərurəti önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Fırıldaqçılıq əleyhinə proqramların hazırlanmasında auditorlar rəhbərliyə kömək etməlidirlər. Şəffaflığın çoxaldılmasında auditin rolunun artması auditor xidmətinin inkişafı məqsədilə audit standartlarının tətbiqinə keçilməsinin tələb edir. Audit sisteminin əsas məsələlərdən biri auditlər audit, arasında əlaqələrin qarşılıqlı tənzimlənməsidir. Auditin nəzəriyyəsi beş konsepsiyadan ibarətdir: [6]

- ❖ Etik davranış. Xüsusi etik normalarının auditor davranışını təyin edir. Bu konsepsiya yalnız auditorlara deyil, eyni zamanda peşəkar mühasiblərə də aid edilir.

- ❖ Müstəqillik. Auditor müstəqil formada maliyyə hesabatlarını və başqa məlumatları yoxlamalı və informasiyalarını təqdim edən, eyni zamanda bu informasiyaların istifadəçiləri düzgün mövqedə çıxış etməlidir. Auditor fəaliyyətinin irəliləyişində mülahizələrinə müstəqil formada formalaşdırmalı, və daha sonra verəcəyi rəyə kənar təsir olmamalıdır. Auditorun şəxsi marağı olmamalıdır.

- ❖ Sübutluluq. Zəruri şəkildə məlumatlar auditorun qəbul etdiyi qərarlara dolayı şəkildə təsir göstərir. Vəzifəsi əsaslandırılmış qərarların qəbul olunması üçün kifayət dərəcədə məlumatlar toplamaq, təhlil etmək və eyni zamanda qiymətləndirməkdir.

- ❖ Profesionallıq. Yüksək təhsil səviyyəsinə, peşə hazırlığına və fəaliyyəti reallaşdırmaq üçün vəzifələrə malik auditorlar tərəfindən reallaşdırılır.

❖ Dəqiq, aydın şəkildə təqdim etmə. Maliyyə hesabatları tərtib olunarkən beynəlxalq standartlarına əsaslanmalıdır.

Nəzəri konsepsiyaları 3 kateqoriyaya ayırmaq olar:

- Auditin vəzifə və məqsədlərini, eyni zamanda cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda rolunu müəyyənləşdirən konsepsiyalar;
- Sistemin təkmilləşdirən müəyyənləşdirən konsepsiyalar;
- Audit standartlarının yaranmasının əsaslarını təyin edilən konsepsiyalar.

Auditin vəzifə və məqsədlərini, eyni zamanda cəmiyyətdə rolu barəsində konsepsiyaların əsasında nəzəriyyələr durur. Agentlər nəzəriyyəsi, adekvatlıq nəzəriyyəsi nəzarətin aləti kimi haqqında nəzəriyyə, moderator nəzəriyyəsi aiddir. Adekvatlıq nəzəriyyəsinin təməli İngiltərədə qoyulub. Nəzəriyyə üzrə olan elmi işlər F.Piksley tərəfindən və L.Diksi tərəfindən nəşr olunmuşdur. Nəzəriyyənin davamçısı olan T.Rud məqaləsində qeyd olunur ki, audit yoxlama prosesidir ki, prosesin məqsədi uçot informasiyaların uyğunluğunu təsdiq etməkdir.

T.Rudun fikirlərinə əsasən uzun illər ərzində məntiq yanaşma tətbiq edilmişdir. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti düzgünlüyünü təsdiq etmək üçün, hesabatlarının müqayisəsi üsulundan istifadə edilmişdir. Belə müqayisə isə aşağıdakıları özündə ehtiva edirdi: [4]

- Mühasibat hesabatındakı informasiyaların uçot registrindəki məlumatlar ilə müqayisəsi;
- Mühasibat hesabatlarından əldə edilən informasiyaların ilkin sənədlər tutuşdurulması;
- İnformasiyaların müəssisənin uçot məlumatları ilə müqayisəsi, eyni zamanda inventarizasiya.

Çərçivəsində auditə iki alternativ yanaşma metodu mövcud olmuşdur: - sənədlərdən hesabatlar; - hesablardan sənədlərə. Nəzəriyyənin nümayəndələri yanaşma metodunu Lourens Diksinin inkişaf etdirərək, vəzifələrini hesabatda qeyd olunmuş səhvlərin aşkar olunmasında görürdülər.

Audit mülkiyyətçinin maraqları çərçivəsində aparılır, bununla yanaşı auditorun rolu müəssisədə mövcud olan hər şeyin yoxlanılmasından və təyin edilməsindən ibarətdir. Agentlər nəzəriyyəsi birbaşa olaraq müəssisənin fəaliyyətinin effektivliyi ilə əlaqəlidir. D.Kent və M.Şerer nəşr etdikləri məqalədə onu göstərirdilər ki, auditin vəzifəsi yalnız hesabatların təsdiq edilməsi, daxili nəzarətin aşkar edilməsi deyil, eyni zamanda müəssisənin fəaliyyətinin təhlil edilməsidir. Agentlər nəzəriyyəsində və yaxud Konsaltinq nəzəriyyəsində təsisçilər, səhmdarlar, müəssisəni idarə edənlər adlanır. Bu nəzəriyyə “agentlər” ilə “rəhbərlər” arasında yaranan problemlərin aradan qaldırılmasının yolunu göstərir. Müəssisənin menecerləri öz fəaliyyətlərini sahibkarların maraqlarına istiqamətləndirir.

Başqa sözlə ifadə etsək, onların başlıca vəzifəsi kapital ehtiyatını artırmaqdır. Bəzən səhmdarlar ilə menecerlərin fikrləri toqquşur, çeşidli mövqedən çıxış edirlər. Bu vaxt “agentlər”in təqdim etdikləri hesabatlar və başqa göstəricilərə inam azalır. Bu problem üçüncü mövqedən çıxış edən auditor fəaliyyəti nəticəsində aradan qaldırılır. Mühasibat fəaliyyətinin aparılmasına nəzarətinə auditorların rolu barəsində nəzəriyyə onu göstərir ki, auditor mühasibat uçotunun aparılmasına nəzarət funksiyasını reallaşdırır, maliyyə hesabatlarını təsdiq edir, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti barəsində sahibkarlara düzgün məlumat təqdim edir.

Cəmiyyət auditorun müştərisidir. Buna görə də önəmli deyil ki, səhmləri əldə edən şəxslər alıcılar barəsində nə düşünürlər. Moderator nəzəriyyəsinə görə, auditor təsərrüfat prosesində müxtəlif tərəflər arasında vasitəçi kimi çıxış edir. Bu tərəflər öz növbələrində konkret hallarda zidd tələblər irəli sürürlər. Nəzəriyyəyə görə auditor

çeşidli tərəflər arasındakı ziddiyəti anlamalı və sübutların toplanmasının strateji üsulu seçilməlidir və sonda müxtəlif tələbləri təklif edən bütün istifadəçilər razı qalsınlar. Borc ödəmə qabiliyyətli olması barəsində auditorun rolu, müəssisənin borc ödəmə qabiliyyətli olmasını, hesabatlarındakı göstəricilərə əsaslanıb müəyyən etməkdən ibarətdir.

Müasir təcrübə onu göstərir ki, subyektlərinin fəaliyyətində xarici və daxili amillərin təsiri nəticəsində problemlər yaranır və bunlar çox zaman böhranlı halların formalaşmasına təkan verir. Müəyyən zamanda bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq, sahibkarlıq fəaliyyəti risksiz mümkün olmur. Bu amillərin təhlili və eyni zamanda aradan qaldırılması zamanı auditorlar sahibkarlara geniş yöndə köməklik göstərərək təkliflər hazırlayır, məqsəduyğun idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə müsbət yöndən təsir göstərirlər. Audit sisteminin yalnız iqtisadi tərəfdən deyil, ictimai-sosial tarazlığın qorunması kimi qiymətləndirilməlidir. Bazar münasibətlərinin olduğu şəraitdə müəssisələrin müflis olması, sahibkarların fəaliyyətində maraqlı olan insanların müəssisə rəhbərliyi tərəfindən aldadılması, təkcə iqtisadi problemlərin formalaşmasına səbəb olmur, ümumilikdə iqtisadi tənəzzülə, dərin böhranın yaranmasına və nəticədə isə iqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin formalaşmasına səbəb olur. Belə mənfi problemlərin müsbətə doğru addımlaması mühüm rol oynayan və eyni zamanda maliyyə-iqtisadi nəzarət forması kimi audit əhəmiyyət kəsb edir.

1.2 Azərbaycanada dövlət maliyyə nəzarəti və onun təşkili

Maliyyə nəzarətinin reallaşdırılması zamanından asılı olaraq 3 formasını deyə bilərik: ilkin, cari və sonradan nəzarət.[8]

İlkin maliyyə nəzarəti dediyimiz zaman, müəssisələrin eyni zamanda maliyyə planlaşdırılması fəaliyyətində önəmli əhəmiyyətə malikdir. İlkin maliyyə müəssisələrin maliyyə planlarının, təşkilatların xərc smetalarının, layihələrinin,

müqavilə sərtləri ilə bağlı sənədlərin tərtib olunması və təsdiqi vaxtı reallaşır. Bu halda ilkin maliyyə maddi, əmək və həmçinin maliyyə ehtiyatlarının qeyri-səmərəli şəkildə istifadəsinin qarşısını almaya köməklik göstərir və təsərrüfat sahələrinin fəaliyyətlərinin mənfi tərəflərinin aradan qaldırmaya şərait yaradır. Bununla yanaşı, ilkin maliyyə nəzarətinin maliyyə planlarının, xərc və gəlir layihələrinin tərtib edilməsi mərhələsində müəssisələrin ehtiyatları askar oluna bilər ki, maliyyə ehtiyatlarının çoxaldılması və maliyyə vəziyyətlərinə görə məsuliyyətin gücləndirilməsi xüsusilə önəmlidir.

Maliyyə nəzarətinin forması kimi qanunların və başqa sənədlərin pozulmasını əvvəlcədən aydınlaşdırmağa köməklik göstərir.

Cari maliyyə nəzarəti maliyyə əməliyyatlarının reallaşdırılmasında gedisində maliyyə planlarının həyata keçirilməsi zamanı yerinə yetirilir. Bu vaxt əmtəə dəyərlilərinin və eyni zamanda pul vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarətdə saxlamaq mümkün olur.

Nəzarətinin forması büdcə ilə hesablaşmaların vaxtında və bütövlüklə reallaşması üçün təşkilatların fəaliyyətinin ardıcıl olaraq materiallar əsasında təhlil olunmasını nəzərdə tutur. Cari maliyyə təsərrüfat daxili yığımın artmasının tədqiqat əhəmiyyəti böyükdür. Sonradan bu nəzarəti hesabat dövrünün bütövlükdə basacaqtan daha sonar həyata keçirilir. Nəzarətdə büdcənin icrası maliyyə planlarının həyata keçirilməsi zamanı pul vəsaitlərinin səmərəli şəkildə xərclənməsi yoxlanılır. Maliyyə nəzarəti ilkin nəzarət ilə qarşılıqlı əlaqədədir, daha doğrusu deyə bilərik ki, ilkin maliyyə nəzarətinə əsaslanır. Sonradan nəzarət, maliyyə əməliyyatları barəsində verilmiş nəzarət göstəriciləri əsasında həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, maliyyə nəzarətini dəqiq reallaşdırmaq üçün adı hallanan formaların hamısından istifadə etmək lazımdır.

Mülkiyyət forması və reallaşdırdığı obyektədən asılı olaraq aşağıdakı maliyyə nəzarətinin növlərini sadalaya bilərik:

- Dövlət maliyyə nəzarəti;
- Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti.

Dövlət maliyyə nəzarəti əsas forma olmaqla hakimiyyət orqanları və eyni zamanda idarələri tərəfindən reallaşır. Nəzarət edilməli olan obyektlərə təbəçiliyindən asılı olmayaraq istiqamətləndirir.

Audit nəzarəti dediyimiz zaman, əmtəə istehsalı və xidmət göstərilməsi ilə məşğul olan subyektlərin mühasibat uçotunun düzgün aparılmasının yoxlanılması, habelə maliyyə hesabatlarının yoxlanılması başa düşülür. İqtisadi subyektlərin maliyyə hesabatlarının yoxlanılması özündə müəssisənin öhdəliklərinin, kapitalının və bütövlükdə maliyyə göstəricilərinin hesabatlarda düzgün formada əks etdirilməsini ehtiva edir. Subyektlərin, daha dəqiq desək, azad sahibkarlıqla məşğul olan şirkətlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə dövlət nəzarəti məhduddur. Belə desək, qeyri-dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinə birbaşa formada nəzarət edilməsi halları yolverilməzdir. Amma dövlət, iqtisadi subyektlərin qanunlarından irəli gələn tələblərin həyata keçirilməsində maraqlıdır. Bütün sadələdqlarımızdan belə nəticəyə gələ bilərik ki, auditor nəzarəti, maliyyə hesabatlarının, mühasibat uçotunun aparılmasının qüvvədə olan qanunlara aktlara uyğunluğunun müstəqil şəkildə auditorlar tərəfindən yoxlanılmasıdır. Auditor nəzarəti 2 formada aparılır: [3]

- məcburi audit;
- könüllü audit

Məcburi audit dedikdə, illik maliyyə hesabatlarının məcburi şəkildə yoxlanılması başa düşülür. “Auditor xidməti haqqında” qanuna əsasən həyata keçirilir. Məcburi auditin məqsədi, müəssisənin illik hesabatların həqiqiliyinin təsdiq edilməsidir. Bu yoxlama qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallarda həyata keçirilir. Məcburi auditin

keçirilmə qaydası və həcmi qanunvericilik normaları vasitəsi ilə tənzimlənir. Məcburi audit məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərdə, açıq səhmdar cəmiyyətlərində, kredit təşkilatlarında, banklarda, sığorta şirkətlərində, fond birjalarında aparılır.

Könüllü audit, iqtisadi subyektin qərarı nəticəsində sərbəst auditor ilə bağlanmış saziş əsasında reallaşır. Könüllü audit dediyimiz zaman, məcburi audiddən fərqli olaraq, qanun vasitəsi ilə deyil, müəssisənin özünün reallaşdırdığı audit yoxlaması başa düşülür. Müəssisə sərbəst auditora auditin aparılması məqsədini, vacib olan məsələləri göstərir. Könüllü audit fəaliyyətin müxtəlif yönlərini əhatə edə bilər. Sahibkarın istəyinə əsasən, könüllü audit kompleks və hissə-hissə, yəni bölmə və sektorlar üzrə həyata keçirilir. İnformasiya istifadəçilərinə və xarakterinə görə auditor nəzarəti kənar və daxili audiddə ayrılır. Daxili audit sistemin ilkin formasıdır və əsas elementlərdən biridir. Daxili audit subyektin göstərişi nəticəsində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yaradılması, mühasibat uçotunun aparılmasının, hesabatlarının tərtib edilməsinin qanunvericiliyə uyğunluğunun və səmərəliliyinin müstəqil yoxlanılması sistemidir. Müəssisə daxili fəaliyyətin qiymətləndirilməsi ilə reallaşan nəzarətdir. Daxili audit müəssisənin pul vəsaitlərinin, habelə müəssisə daxili idarəetmə siyasətinə nəzarət olunur. Daxili audit sistemini aşağıdakılar əhatə edir: [9]

- ✓ Aktivlərin hərəkətinə nəzarət və ehtiyatların itkisinin qarşısının alınması;
- ✓ Rəhbərliyə təqdim olunan və istifadə etdiyi məlumatların dəqiqliyinin təsdiqi;
- ✓ Daxili nəzarətin səmərəli şəkildə təhlili;
- ✓ İnformasiya sisteminin verdiyi məlumatların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi.

Daxili audit müstəqil fəaliyyət növü olmaqla yanaşı, təsərrüfat subyektində nəzarət sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Onun məqsədi, idarəetmə sisteminin

səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir. Daxili audit bölməsi subyektin maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünə daima nəzarət edir. Eyni zamanda daxili bölmə üsullarının, müxtəlif bölmələrin qarşılıqlı fəaliyyətinin inkişafına aid təkliflər hazırlayır. Müəssisə rəhbərinin tələb etdiyi məsələləri təhlil edərək, nəticələri barəsində təkcə ona hesabat verir. Müəssisədə pul vəsaitlərinin mənimsənilməsinin dayandırmaq, böhran dövründə təkliflərin hazırlanmasında önəmli rol oynayır. Bu fəaliyyət daxili audit planı köməyi ilə aparılır. Daxili audit planı rəhbər tərəfindən təsdiq edilir. Təsərrüfat sahələri üzrə bu xidmət daxili audit proqramı əsasında reallaşdırılır.

Kənar audit isə maliyyə hesabatının etibarlılığının obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsi, maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına aid tövsiyələrin hazırlanması, fəaliyyətində effektivliyin çoxaldılması məqsədi ilə müstəqil auditor və sahibkar arasında imzalanmış saziş əsasında aparılır. Yoxlanılan subyektlərin maliyyə hesabatına tələblərin həyata keçirilməsinə görə öhdəlik daşıyan sahibkarlar, səhmdarlar və başqa şəxslər, eyni zamanda rəhbərliyin qohumları və yaxın əlaqələri olan şəxslər auditor kimi çıxış edə bilməzlər. Kənar auditin həyata keçirilməsinin önəmli məqsədlərinə aşağıdakılar aiddir:[7]

- ❖ Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olan maliyyə hesabatı göstəricilərinin etibarlı və düzgün əks olunmasının yoxlanılması;
- ❖ Müəssisənin aktivləri və kapitalın uçotunu tənzimləyən aktlara düzgün formada riayət edilməsinə nəzarət;
- ❖ Vergi üzrə hesablaşmaların düzgünlüyünün təyin edilməsi.

Daxili auditlə kənar audit arasında əlaqələrin artmasına xüsusi fikir verilməlidir. Eyni zamanda, sifarişçi subyektlərinin illik maliyyə hesabatlarının auditi və digər auditlər aparılarkən daxili auditor nəticələrindən kənar auditorların istifadə olunması məqsədəuyğundur. Auditor nəzarətinin növləri aşağıdakılardır:

- Sığorta təşkilatlarının auditi;
- Bank auditi;
- İnvestisiya fondlarının, birjaların auditi;
- Ümumi audit;
- Dövlət auditi.

Bank bazarı infrastrukturunda ən önəmli məsələlərdən biri bank auditinin reallaşdırılmasıdır. Bu fəaliyyəti reallaşdıran auditor firmaları ölkədə normal fəaliyyət göstərməsi, gücləndirilməsi, dayanıqlığının artırılması, təkmilləşdirilməsi və dünya sistemə inteqrasiyasını həyata keçirir. Bank sistemi aid olduğu sistemin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Banklar həyatın önəmli elementlərindən biri sayıldığına görə bazar iqtisadiyyatında bir sıra funksiyaları həyata keçirdiyinə görə daim nəzarət olmalıdır. Banklarda reallaşan auditin vacib vəzifələri aşağıdakılardır:[6]

- kredit təşkilatının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili;
- aktiv və passivlərinin yaranmasının və quruluşunun təhlili;
- ödəmə qabiliyyətliliyinin və eyni zamanda likvidliyinin təhlili;
- maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması;
- kredit təşkilatında mühasibatın düzgün təşkil edilməsinə nəzarət və inkişaf istiqamətlərinin göstərilməsi;
- kredit təşkilatının fəaliyyətinə aid olan vergi, maliyyə, bank qanunvericiliyi və başqa qanunvericilik aktları haqqında məsləhətlərin verilməsi.

Sığorta fəaliyyəti önəmli sahə olduğuna görə, auditor bu şirkətləri yoxlayan zaman təsis sənədlərinə qiymət verməli, fəaliyyətinə xüsusi lisenziya verilməsi qaydalarına əməl olunmasını qiymətləndirməlidir. Bununla bağlı auditor aşağıdakı məsələlərə diqqətlə yanaşmalıdır:

- sığorta şirkətlərində risklərin qarşısını almaq və şirkətin maliyyə potensialı;

- tariflərin düzgün tətbiq edilməsi; maliyyə sabitliyi və eyni zamanda ödəmə qabiliyyəti;

- sığorta müəssisəsinin investisiya fəaliyyəti;

maliyyə risklərindən uzaq durmaq və sığorta təhlükəsizliyini təmin etmək üçün təkrar sığortanın vəziyyəti;

- nizamnamə kapitalının səviyyəsi və s.

Sığorta şirkətlərində audit yoxlaması zaman ilk öncə şirkətin maliyyə potensialına diqqət yetirməlidir. Sığorta şirkətlərinin maliyyə potensialı, malik olduğu nizamnamə həmin şirkətin maliyyə fəaliyyət imicinin təminatçısı formasında çıxış edir. Sığorta işi yaradan şəxs sığorta təşkilatının maliyyə vəsaitlərinə malik olması ilə maraqlanır. Audit yoxlamasının nəticəsi bağlanmış saziş riskini təyin edir. Sığorta təşkilatlarının auditinin əsas xüsusiyyətlərindən biri tarif dərəcələrinin düzgün təyin edilməsi və tətbiqindən irəli gələn səbəblərin qiymətləndirilməsidir. Sığorta tariflərinin hesablanmasında sığorta statistikasının əhəmiyyəti vardır. Sığorta statistikasını dediyimiz zaman, sığorta xidmətini xarakterizə edən yekun göstəricilərin sistemləşdirilməsi başa düşülür. Bu göstəricilərdə əsas məsələ xarakterizə edilməlidir. Birincisi sığorta ehtiyatlarının formalaşması, ikincisi sığorta ehtiyatlarından istifadə səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər sistemidir. [2]

Şirkətlərinin fəaliyyətini əks etdirən maliyyə hesabatı və mühasibat uçotu audit yoxlamasının araşdırma obyektlərindən biridir. Auditor yoxlama zamanı sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin ümumi göstəriciləri ilə bərabər, bir sıra göstəricilərini, öhdəlikləri, aktivləri təhlil edib qiymətləndirməlidir. İnvestisiya fondlarının auditini aparan vaxt aşağıdakı məsələləri təhlil edir:

- investisiya fondunun maliyyə hesabatlarının və mühasibat uçotunun aparılması tərtib olunmasını;

- investisiya fondlarının aktivlərinin strukturunu və tərkibini;

- investisiya fondunun aktivlərinin dəyərinin qiymətləndirilməsi, eyni zamanda səhmlərin yerləşdirilmə və satın alınma qiymətlərinin müəyyən olunmasının düzgünlüyü;

- investisiya aktivləri ilə bağlanmış sazişlər;
- investisiya fondunun fəaliyyəti ilə əlaqədar xərclərin, mükafatların və xidmət haqlarının ödənilməsini;
- dividendlərin ödənilməsi qaydasını;
- buraxılmış səhmlərin sayını.

Ümumi audit dediyimiz zaman, sığorta təşkilatları, banklar, birjalar istisna olmaqla, istənilən mülkiyyət növü ilə məşğul olan təşkilatların auditini başa düşülür. Belə formada auditin həyata keçirilməsində məqsəd nöqsanları aşkar etmək deyil, eyni zamanda onların aradan qaldırılması üçün həll yolları hazırlamaqdır. Auditin növləri təyinatına görə aşağıdakılardır: [5]

- Təsərrüfat fəaliyyətinin auditini;
- Maliyyə hesabatlarının auditini;
- Uyğunluq auditini;
- Əməliyyat auditini;
- Vergi auditini;
- Ekoloji audit.

Maliyyə hesabatlarının auditini hesabatların düzgünlüyünü, eyni zamanda onlar tərəfindən reallaşan maliyyə əməliyyatlarının aktlara uyğunluğunu müəyyən etməkdir. Hesabatlarının auditini auditor təşkilatı tərəfindən aparılır. Maliyyə hesabatlarının tam olaraq məcmusu aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ Zərərlər və mənfəət barəsində hesabat;
- ❖ Mühasibat balansı;
- ❖ Kapitalda edilən dəyişikliklər barəsində hesabat;

- ❖ Pul vəsaitlərinin hərəkəti barəsində hesabat;
- ❖ İzahlı qeydlər və uçot siyasəti.

Təsərrüfat fəaliyyətini çox zaman idarəetmənin səmərəliliyi adlandırırlar. Təsərrüfat fəaliyyətinin auditində müəyyən fəaliyyət növlərinin tədqiqi, hərtərəfli şəkildə təhlili nəzərdə tutulur. Auditin təsərrüfat adlanan bu növü üç məqsəd daşıyır: 1.Səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi; 2.Öz növbəsində təsərrüfat fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq və imkanlarının aşkara çıxardılması; 3.Təşkilatın inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması və bu istiqamətdə məsləhətlərin verilməsi.

Müəssisənin uyğunluq auditini maliyyə fəaliyyətində qoyulmuş qayda, şərtlərə və qanunlara uyğunluğu məqsədilə aparılır. Əgər belə şərtlər rəhbərlik tərəfindən müəyyən edilmişdirsə, uyğunluq auditini daxili auditorlar reallaşdırırlar. Kreditorlar tərəfindən qoyulan şərtlər yerinə yetirilməsi şirkətin hesabatlarında əksini tapdığı üçün, maliyyə auditini ilə bərabər aparılır.

Vergi orqanı tərəfindən aparılan vergi auditini vergi ödəyicisinin fəaliyyət göstərdiyi yerdə bəyannamələrin, eyni zamanda vergilərin ödənilməsi və hesablanmasını əks etdirən, vergi ödəyicisi barəsində vergi orqanında bəlli mənbələrdən əldə edilən məlumatlar əsasında reallaşan səyyar vergi yoxlamasıdır. Vergi planlaşdırmaları üzrə məsləhət verərkən ilk öncə təsərrüfat subyektinin mexanizminin xüsusiyyətlərini öyrənməli və daha sonra vergiqoymaya aid normativ sənədlər əsasında ödəmələrinin planlaşdırılması pilləsində onların hesablanmasına yardım etməlidir. Vergi auditinin həyata keçirilməsində əsasən aşağıdakılar reallaşdırılır: [11]

- ✓ Müəyyən olunmuş zamanda büdcəyə ödəniləcək vergilərə görə vergitutma bazasının düzgünlüyünün yoxlanılması;
- ✓ İstifadə olunmuş vergi güzəştlərinin yoxlanılması;
- ✓ Vergi hesabatının tərtib olunmasının düzgünlüyünün yoxlanılması;
- ✓

- ✓ Səhvlərin nəticəsinə əsasən vergi risklərinin qiymətləndirilməsi;
- ✓ Səhvlərin aradan qaldırılması üçün məsləhətlərin verilməsi.

Əməliyyat auditi - səmərəliliyi qiymətləndirmək təsərrüfat sisteminin bir hissəsinin yoxlanılmasıdır. Yalnız mühasibat uçotu ilə məhdudlaşmır. Əməliyyat auditinin reallaşdırılması və əldə olunan nəticələrin qiymətləndirilməsi başqa təyinat üzrə həyata keçirilən auditlərdən çətinidir. Əməliyyat auditi sadə auditdən daha çox rəhbərliyə görə reallaşan konsaltinq xidmətinə bənzəyir. Təsərrüfat subyektlərinin sayının çoxalması şəraitində, dünya təcrübəsinə uyğun, ölkəmizdə ekoloji sahibkarlığın formalaşdırılması və təkmilləşməsi zərurətə çevrilir. Bununla bağlı bir çox xarici dövlətlərdə tətbiq olunan ekoloji auditin yaradılması və təkmilləşməsi əhəmiyyət daşıyır. Ekoloji tarazlığın bərpa olunması, ətraf mühitin çirklənməsinə aid tədbirin görülməsi audit nəzarətinin təşkili üç mərhələdən ibarət olur: 1. Fabrik və zavodlardan ətraf mühitə dəyən zərərin qarşısının alınması təbirləri üzrə; 2. İnzibati ərazi qurumları və ictimai birliklər tərəfindən reallaşan tədbirlər üzrə; 3. Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Ekologiya tərəfindən hazırlanan tədbirlər.

1.3 Dövlət maliyyə nəzarətinin elementi kimi daxili maliyyə auditinin xüsusiyyətləri

Bazar iqtisadiyyatının əsas tərkib hissələrindən olan auditin hüquqi bazası qanunlar, aktlar və təlimatlarla tənzimlənir. Bu xidmətin təşkilini, hüquqi əsaslarını, hüquqlarını və vəzifələrini müəyyən olunması “Auditor xidməti haqqında” qanun əsasında həyata keçirilir. Auditor təşkilatının tək fəaliyyət sektoru auditor xidməti olmalıdır. Auditor təşkilatı Mülki Məcəllə ilə müəyyən olunmuş qaydada təsisçi tərəfindən yaradılır. Qanuna əsasən auditor olmaq, hüququ əldə etməyə görə şərtlər tələb olunur. Şərtlər aşağıdakılardır: [1]

- ✓ AR vətəndaşı olmaq;

- ✓ maliyyə, mühasibat uçotu, hüquqşünas və iqtisadçı sahələri üzrə ali təhsilə və üç il iş stajına olmalıdır;
- ✓ sərbəst auditor imtahanlarını vermək.

Təsərrüfat subyektləri auditor seçimində sərbəstdirlər. Təsərrüfat subyekti auditorun vəzifələrini keyfiyyətlə həyata keçirilməsi lazımı şəraitin formalaşması üçün məsuliyyət daşıyır. Sifarişçi subyektdən başqa üçüncü şəxsdən asılı deyildir. Auditor tərəfindən müqavilə şərtlərinin reallaşdırılması təhvil-qəbul aktı vasitəsi ilə müəyyən olunur. Auditor rəyi müəyyən edilmiş forma nəticəsində tərtib olunur. Yoxlanılan müəssisədə əmlak mənafeyi, birbaşa qohumluq əlaqəsi, müəssisənin mülkiyyətçisi, səhmdarı olduqda, bundan əvvəl peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar xidmətlər göstərdikdə həmin müəssisələrdə audit həyata keçirmək qadağandır.

Auditorlar Palatasında həll oluna bilməyən məsələlər, məhkəmə tərəfindən həll olunur. Auditor tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada lisenziya verilməməsi, alınması haqqında qərarlarından, eyni zamanda auditor təşkilat kimi dövlət qeydiyyatına alınmasından məhkəməyə şikayət edə bilər. “Auditor xidməti haqqında” qanunu vasitəsilə həmçinin auditorların vəzifə və hüquqları müəyyənləşdirilir. Sərbəst auditorlar əsasən aşağıdakı hüquqlara malikdirlər: [2]

- ❖ Auditor təşkilatı tərəfindən metod və formalarını sərbəst müəyyənləşdirmək;
- ❖ Subyektin maliyyə fəaliyyətinə aid bütün sənədlərlə tanış olmaq, pul məbləğləri, qiymətli kağızlar başqa sərvətlərin mövcudluğunu yoxlamaq;
- ❖ Müəssisənin rəhbərindən və eyni zamanda işçilərindən yazılı izahat almaq;
- ❖ Proses keçirilən zaman müqavilə əsasında digər auditorları cəlb etmək;
- ❖ Auditor yoxlaması zamanı lazım olan sənədlər təqdim olunduqda, auditor yoxlamasından imtina etmək.

Auditor vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Qanunvericiliyinin tələblərinə riayət etmək;
- Təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatlarının və mühasibat uçotunun vəziyyəti, düzgünlüyünü, qanunlara və aktlara uyğunluğunu yoxlamaq;
- Yoxlamayı keyfiyyətlə həyata keçirmək;
- Sifarişçi saziş əsasında aparılan yoxlama zamanı əldə olunan informasiyaları məxfi saxlamaq;
- Yoxlama vaxtı alınmış sənədlərin qorunub saxlanılmasına şərait yaratmaq;
- Yoxlama zamanı aşkar olunmuş nöqsanlar haqqında sifarişçinin rəhbərliyi məlumatlandırmaq;
- Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda hesabatı aid auditor rəyi vermək.

Auditor xidmətinin tənzimlənməsini təşkil etmək, inkişafına istiqamətlənmiş tədbirlər və aktlar sistemini hazırlamaq, eyni zamanda təsərrüfat subyektlərinin mənafeələrini müdafiə etmək üçün yaradıldı. Sərbəst auditorlar Auditorlar Palatasının üzvləri hesab edilir. Palatanın üzvləri müəyyən edilmiş məbləğdə üzvlük haqqı ödəyirlər. Məbləğ şura tərəfindən müəyyən edilir və xərclərə aid edilir.

Peşə məsuliyyəti auditor xidmətinə aid bağlanmış saziş üzrə auditorun göstərdiyi xidmət auditin subyektinə dəyən zərərlərin ödənilməsi haqqında götürdüyü öhdəlikdir. Auditorun peşə məsuliyyətinin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş formada auditorun peşə məsuliyyətini sığorta məqsədilə, tək cə sığorta fəaliyyəti göstərən və razılıq almış hüquqi şəxslə sazişlərin bağlanması yolu ilə həyata keçirilən sığortadır.

Auditor xidməti sektorunda qəbul olunmuş aktların və qaydaların pozulması, mühasibat və vergi hesabatlarında təhrif edilmiş informasiyaların və səhvlərin təyin

edilməməsi, aşkar olunan təhriflərin aradan qaldırılması düzgün məsləhətlərin verilməməsi, məxfiliyin pozulması peşə məsuliyyətini yaradan sığorta hallarını müəyyən edilir. Beləliklə, zərər auditin subyekti ilə bağlanmış sazişdə nəzərdə tutulmuş vəzifələrin subyekt tərəfindən həyata keçirilməsi nəticəsində baş verdikdə dövlət orqanlarından alınmış informasiyalar auditorun səhv rəyinə səbəb olduqda, peşə məsuliyyətindən azad olunmasına səbəb olur.

Auditin baza tələblərini və keyfiyyətinə tələbləri auditor standartları müəyyənləşdirir. Bu standartlar auditin aparılmasına yanaşmanı, yoxlamanın həcmi və hesabatının növlərini müəyyən edən audit standartları dedikdə, fəaliyyətin həyata keçirilməsinin prinsipləri, qaydaları başa düşülür. Qaydalar audit standartları və daxili audit standartları formasında hazırlanır. Auditor standartları tərtib edilərkən bir sıra prinsiplərə əməl olunmalıdır. Prinsiplər aşağıdakılardır: [4]

- ✓ Audit, bu sektor üzrə peşəkar biliklərə, vərdişlərə malik olan şəxslər tərəfindən həyata keçirilir;
- ✓ Auditor fəaliyyətində müstəqil olmalıdır;
- ✓ Audit yoxlaması düzgün və professional formada aparılmalı və obyektiv rəyi tərtib olunmalıdır;
- ✓ Yoxlama vaxtı auditor tərəfindən audit proqramı və planı tərtib edilməlidir;
- ✓ Mühasibat hesabatlarının düzgünlüyünü təsdiq etmək, rəy vermək üçün auditor sübutları toplamalıdır;
- ✓ Rəydə nöqsan göstərilmədikdə, maliyyə hesabatındakı informasiyalar düzgün hesab edilir.

Yuxarıda qeyd olunan prinsipləri ümumi formada baxsaq auditor standartlarını 3 formada qruplaşdırmaq olar:

- Ümumi standartlar;

- Auditor yoxlamasının həyata keçirilməsi standartları;
- Hesabatın tərtib olunması standartları.

Yekun olaraq götürsək, beynəlxalq auditor 36 standartdan ibarətdir. Ümumilikdə, 36 beynəlxalq standartları 6 yöndə təsnifləşdirilir: [13]

- ❖ Ümumi vəzifə və prinsiplər özündə əks olunan audit standartları;
  - ❖ Risklərin qiymətləndirilməsi ilə bağlı audit standartları;
  - ❖ Auditor sübutlarını əks etdirən audit standartları;
  - ❖ İstifadə qaydalarını özündə birləşdirən audit standartları;
  - ❖ Auditorun rəy və hesabatlarını qaydaya salan audit standartları;
- ❖ İxtisaslaşmış sahələr üzrə audit standartları.

Beynəlxalq auditor standartlarına uyğun olaraq milli auditor standartları tərtib olunmuşdur. Bu standartlar Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır. Auditor Standartlarının layihələri Auditorlar Palatasının Standartlaşma Departamentində hazırlanır. Tərtib edilmiş layihə komissiyada müzakirə edilir və təsdiq olunması təqdim olunur. Müasir bazar iqtisadiyyatının ölkəmizdə əsas tərkib hissələrindən olan auditor xidməti inkişaf etməkdədir və əsas meyarlarından biri auditin hüquqi bazasının beynəlxalq standartlarına, qaydalarına uyğunlaşmasıdır.

FƏSİL II. DÖVLƏT İDARƏETMƏ SEKTORUNDA MÖVCUD DAXİLİ MALİYYƏ AUDİTİ SİSTEMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1 Dövlət idarəetmə sistemində daxili maliyyə auditinin təşkili və aparılması xüsusiyyətlərinin təhlili

Müəssisənin fəaliyyət sektorunda, istehsal həcmindən asılı olaraq böyük qurumlarda daxili auditin həyata keçirilməsi məqsədilə xüsusi bölmənin və kiçik qurumlarda daxili auditorun işə cəlb olunması məqsədəuyğundur. Daxili audit aparıcı mütəxəssis və rəhbər vəzifələrinə iqtisadiyyat sahəsində təcrübəsi olan təhsilə malik ixtisaslı mütəxəssislər təyin olunurlar. İstehsal prosesləri üzrə nəzarəti reallaşdırmaq üçün daxili audit xidmətində həmçinin texnoloji sahəli yüksək ixtisaslı mütəxəssislər işləyə bilər. Daxili audit rəhbəri müəyyən olunmuş qaydada müəssisə rəhbəri işə götürür. Müəssisənin rəhbəri tərəfindən auditorların işi üçün lazımi şərait yaradılmalıdır. Audit xidmətinin formalaşması üçün aşağıdakı mərhələlər mövcuddur:[6]

- ✓ Daxili audit bölməsi barəsində əsasnamənin hazırlanması;
- ✓ Strateji planın təqdim edilməsi;
- ✓ Auditin ilkin planının reallaşdırılması;
- ✓ Müvafiq standartların qəbul olunması;
- ✓ İnzibati prosedurların hazırlanması;
- ✓ Gözlənilməz hadisələrin formalaşması ilə bağlı planların hazırlanması.

Daxili audit bölməsi barəsində əsasnamənin hazırlanılması. Daxili audit mahiyyəti təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin müstəqil formada qiymətləndirilməsi və təhlilini nəzərdə tutur. Bu bölmənin işinin rəhbərliyə xidmət etməkdən ibarət olduğunu nəzərə alaraq, bölmə barəsində əsasnamədə vəzifələri və səlahiyyətləri rəhbərlik tərəfindən müəyyən olunmalıdır. Əsasnamənin formalaşmasında əsas olan

tərəf bölmənin zəruriliyinin açıqlanmasıdır. Daxili audit xidmətinin müstəqilliyinin reallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, əsasnamədə aşağıdakılar əks edilməlidir:

- ✓ daxili auditin vəzifələri;
- ✓ vəzifələr çərçivəsində təşkilatın məqsədləri;
- ✓ məqsədlərə çatmaq üçün səlahiyyətlər;
- ✓ təşkilati struktur;
- ✓ hesabatvermə və başqa tələblər.

Strateji planın təqdim edilməsi. Strateji planında yaxın illər ərzində müəssisədə proqnozlaşdırılan dəyişikliklərə, eyni zamanda həmin məqsədlərə çatmaq imkanlarına xüsusi diqqət verilməlidir. Strateji plan aşağıdakı önəmli suallara cavab verməlidir:

[14]

- fəaliyyəti sektorunda, iqtisadi strategiyada təşkilat əsas dəyişiklikləri nəzərdə tutur?
- dəyişikliklərlə bağlı təşkilat məqsəd, strukturu ilə əlaqədar başqa aspektlərin dəyişilməsini planlaşdırırmı?
- fəaliyyət göstərdiyi mal və xidmət bazarlarında qiymətqoyma üzrə qərarların dəyişilməsi gözlənilirmi?
- daxili və xarici texnoloji dəyişikliklərin təsiri necədir?
- ilkin planının hazırlanması.

Daxili audit bölməsinin vəzifələri təyin edildikdən və strateji planın formalaşmasından sonra növbəti mərhələ ilkin planının tərtib olunmasıdır. Audit keçiriləcək fəaliyyət sektorlarını, eyni zamanda sahə üçün iş həcmi təyin etmək məqsədilə risklərin qiymətləndirilməsi və zərərlərin təhlilinin metodlarından istifadə edilir. Riski qiymətləndirmə modelini formalaşdırarkən daxili audit bölməsi aşağıdakı ümumi parametrləri hər zaman nəzərə almalıdır:

❖ biznes-risk - sifarişçilər, konkret bazarlar, xidmət və mallar ilə əlaqədar olan risk;

❖ idarəetmə riski - idarəçilik heyətinin təcrübəsi;

❖ auditin tarixi - xarici auditorlar tərəfindən həyata keçirilmiş öncəki auditlərin nəticələri;

❖ texnoloji risk - dəyişikliklərlə bağlı texnoloji fəaliyyətin zəifləməsinin səviyyəsi;

❖ fəaliyyətin nəticələri - öncəki müddət ərzində bölmənin müəyyən edilmiş məqsədlərinin həyata keçirilməsində əldə olunmuş nisbi uğur;

❖ sistemli risk - istifadə edilən daxili nəzarət sistemlərinin sabitliyi.

Müvafiq standartlarının qəbul edilməsi. Sonrakı mərhələdə daxili audit xidməti işinin həyata keçirilməsinə riayət edəcəyi önəmli yönələri nəzərdən keçirməlidir. Daxili auditorların sənədlərini kənar auditə kömək üçün cəlb edilməsi təcrübəsinin artmasını nəzərə alaraq, keyfiyyətinin müəyyən olunması zərurəti yaranır. Bununla bağlı olaraq auditin normalarına və standartlarına riayət edilməsinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Bu amillər daxili auditin keyfiyyətlə reallaşdırılmasına təminat verir.

Daxili audit standartları - keyfiyyətinə və etibarlılığına tələbləri müəyyən edən və eyni zamanda sadələşdirilməsinə riayət olunduqda daxili auditor uğurlu fəaliyyətinin nəticəsini təmin edən qaydaları müəyyənləşdirir. Standartların məqsədləri: [15]

- Dərəcələr üzrə eyni peşəkar təşkilatlara daxili auditin məsuliyyətinin izah olunması;

- Rəhbərlik üçün zəmin yaradılması, habelə daxili audit üçün normativ işlər;

- Daxili auditin reallaşdırılması təcrübəsinin inkişafı .

Daxili audit bölməsinin funksional vəzifələrini müəyyən edilməsi. Standartlar aşağıdakıları əhatə edir:

- Audit bölməsinin yoxlama fəaliyyət sektorlarından asılı olmaması və obyektivliyi;
- Daxili auditorların peşəkarlığı və diqqəti;
- Daxili audit fəaliyyətinin həcmi;
- Daxili audit məsələlərin yerinə yetirilməsi;
- Audit bölməsinin rəhbərliyi.

İnzibati prosedurların hazırlanması. Müəssisələrin başqa bölmələri kimi, audit bölməsinin fəaliyyət göstərməsi inzibati siyasətin, prosedurların və qaydaların hazırlanması zərurətidir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1. hesabat verilməsi; 2. ştat cədvəli; 3. əməkdaşların işlərinin qiymətləndirilməsi metodikası; 4. əməkdaşların ixtisaslarının artırılması. Audit bölməsi inzibati siyasəti, prosesləri yekunlaşdırılmasında təşkilatın başqa bölmələrindən kömək göstərilməsini tələb etməlidir.

Gözlənilməz hadisələrin formalaşması ilə bağlı planların hazırlanması. Daxili audit bölməsi sifarişçilərinə yüksək dərəcədə xidmət göstərilməsi məqsədilə öncədən planlar hazırlanarkən fəaliyyətində, məqsədlərdə meydana gələcək dəyişikliklər və qəbul edilmiş planlara təsiri nəzərə alınmalıdır. Bəzi zamanlarda isə sifarişçilərdən daxili audit bölməsindən əsas layihənin formalaşmasını xahiş edə bilər. Adətən bu zamanlarda layihə önəmli əlamətlərə malik olur, qısamüddətdə hazırlanmalıdır. Audit mütəxəssisləri şərtlər çərçivəsində işləri yüksək səviyyədə həyata keçirmək üçün geniş planlara malik olmalıdırlar, yəni planları münasib formada dəyişməyə qadir olmalıdır. Auditor xidmətinin reallaşdırılmasında metodikanın müəyyən olunması vacibdir. Yoxlamanın hazırlanmasında və proqramın tərtib edilməsində auditorlar arasında vəzifə bölgüsündə metodikadan istifadə olunur.

Dövlət Maliyyə Nəzarəti müəyyən olunmuş fəaliyyət yönünə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələri reallaşdırır:[16]

- Dövlət büdcəsinin, məqsədli fondlarının əldə olunması və xərclənməsi üzərində nəzarətini təmin etmək, tədbirləri həyata keçirmək;
- Büdcə təşkilatlarının əməliyyatları üzrə vəsaitlərinin əldə olunması və xərclənməsi üzərində maliyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə tədbirləri yerinə yetirmək;
- dövlət büdcəsinin regionlar üzrə xərclərinin tərtibi və onların icrası üzrə maliyyə idarələrinin işlərini fəaliyyət göstərən təşkilatlarının büdcə vəsaitlər üzrə smetalarının icralarını təftis etmək;
- qanunvericiliklə müəyyən olunmuş formada məhkəmə qərarlarına müraciətlərinə əsasən yoxlamalar aparmaq;
- reallaşan tədbirlər nəticəsində cinayət əlamətləri olan səhvlərin askar edildiyi hallarda materiallarını mühafizə orqanlarına göndərilməsi.

Daxili auditin reallaşdırma metodikası 3 bölmədən ibarət şəkildə aşağıdakı kimi təklif olunur: [17]

1. Auditor yoxlamasının düzgün formada planlaşdırılması - Auditin həcmnin və məqsədinin müəyyən edilməsi; - Yoxlanılan fəaliyyət haqqında əsas informasiyaların alınması; - Auditor yoxlamasının aparılması, resursların müəyyən olunması; - Auditin diqqətini tələb edən nəzarət sistemlərinin təyin edilməsi; - Auditor yoxlamasının aparılması üçün proqramın yazılması; - Auditin nəticələri haqqında məlumatın təqdim edilməsi; - Auditor yoxlaması üçün planın təsdiq olunması;

2. Auditor yoxlamasının əsas istiqamətləri - Əməliyyatların daxili audit; - Bank hesablarının daxili audit; - Xarici hesablaşmaların audit; - Əmək haqqı hesablaşmaların daxili audit; - Qeyri-maddi aktivlərin daxili audit; - Əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların daxili audit; - Maliyyə qoyuluşunun daxili audit; - İstehsalat

ehtiyatlarının saxlanılmasının daxili auditi; - Maya dəyərinə daxil edilən məsrəflərin göstərilməsindən əldə olunan gəlirin daxili auditi; - Vergilərin düzgün formada hesablanması daxili auditi;

3. Hesabatının tərtib edilməsi və daha sonra rəhbərliyə təqdim edilməsi.

Daxili xidmətin hesabatında ümumi məlumatlar aşağıdakı formada əks etdirilməlidir:

- daxili auditin tərkibi: soyad, ad, atasının adı, iş yeri, vəzifə, auditorun attestatı;
- yoxlanılan müəssisənin rekvizitləri;
- mühasibat uçotunun aparılması və hesabatlarının tərtib edilməsi üzrə vəzifəli şəxslərin siyahısı;
- daxili audit aparıldığı vaxt yoxlanılan sənədləşmənin müddəti;
- yoxlamanın metodikası barəsində informasiyalar;
- aşkar olunmuş bütün pozuntular barəsində məlumatlar;
- vergiqoymanı minimumlaşdırmaq üçün vergilərin yaxşılaşdırılması üzrə məsləhətlər.

Daxili audit xidmətinin hesabatında ödəmə qabiliyyətinin və eyni zamanda maliyyə sabitliyinin, həmçinin gələcək dövr üçün maliyyə proqnozlarının təhlilinə həsr edilmiş bölmə olmalıdır. Daxili audit xidmətinin hesabatı əsasən 3 nüsxədə tərtib edilir. Onlardan biri yoxlanılan bölmənin rəhbərliyinə; ikincisi müəssisə rəhbərliyinə ünvanlandırılır; üçüncüsü audit xidmətinin arxivinə yönləndirilir. Hər 3 nüsxə sənədin əslisi hesab olunur və audit rəhbərliyi tərəfindən imzalanır. Daxili auditorun hesabatında qeyd edilən təkliflər bölmənin rəhbərliyi tərəfindən nəzərə alınmalı, çatışmazlıqlar təyin edilən müddət ərzində aradan qaldırılmalıdır.

2.2 Daxili maliyyə auditinin təşkilinin informasiya modelinin müasir vəziyyəti

Ölkəmizdə iqtisadi proseslərin sürətlənməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişlənməsi və prosesdə ümumi olaraq nəzarət mədəniyyətinin dəyişməsi kəmiyyət və keyfiyyətə fərqli formada inkişafı ilə müşahidə olunur. Son zamanlar cənab prezident iqtisadiyyatın yüksəlişinə xidmət göstərəcək sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar verdiyi fərmanlarla bağlı daxili nəzarət sisteminin dünya təcrübəsinə uyğun formada qurulması ölkəmizdə daxili auditin tətbiqini önəmli hala çevirmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətləri prinsiplərinə əsasən təkmilləşdirilməsi, dünya sisteminə inteqrasiyanın sürətləndirilməsi, bütövlükdə cəmiyyətimizin müstəqil, məsləhətverici fəaliyyət olan auditin beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə, obyektiv, idarəetmədə konsaltinq funksiyasını həyata keçirəcək şəkildə tətbiq olunmasını tələb edir. Müvafiq beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi doğurur. Auditorlar Palatası beynəlxalq audit qurumları, eyni zamanda 1941-ci ildə daxili audit sektorunda peşə birliyi formasında qurulmuş və indiki dövrdə peşənin dünyada lideri hesab edilən Daxili Auditorlar İnstitutu (ABŞ) bu yöndə məqsədyönlü iş aparır.[12]

“Audit-Azərbaycan” hissəsi iqtisadi islahatlar əhatəsində daxili auditor peşəsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, ölkəmizdə auditor peşəsinin geniş şəkildə yayılması və inkişafı, audit norma və standartlarının işlənilib hazırlanması, inkişafı, auditorların müstəqilliyinin təmin olunması və mənafeələrinin qorunması məqsədilə yaradılmışdır. Heyətin işinin səmərəliliyini artırmaq, habelə “Audit-Azərbaycan”-ın fəaliyyətini inkişaf etdirmək məqsədilə bölmənin 9 nəfərdən məsləhət komissiyası, həmçinin metodik işlər, üzvlük və xarici komissiyaları formalaşmışdır.

1999-cu il sentyabrında beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutunun “Azərbaycan” bölməsinin formalaşması və ilk 15 üzvünə institutun sertifikatlarının təqdim edilməsi münasibətilə Auditorlar Palatasında tədbir keçirilmişdir. Tədbirdə ölkəmizin

nümayəndələri və ölkədə olan diplomatik təmsilçilər iştirak etmişlər. Sovetlər İttifaqına aid olan ölkələr içərisində Auditorlar İnstitutunun ilk bölməsi “Audit-Azərbaycan” əvvəllər Şimali Avropa regionuna aid olunmuşdursa, 2001-ci ildən başlayaraq Avropada ən çox təmsilçiyə malik olan Şimali-Mərkəzi Avropada fəaliyyət göstərir.

2000-2001-ci illərdə bölmənin idarə heyətinin 16 iclası həyata keçirilmiş və icaslarda bölmənin fəaliyyətinin təşkili əlaqədar bir çox mühüm qərarlar qəbul olunmuşdur. O cümlədən bu bölmənin fəaliyyət yönlərini müəyyən edən nizamnamə, əsas normativ sənədlər, dövlətimizin milli rəmzlərini, bölmənin mahiyyətini və ölkə iqtisadiyyatının əsas yönlərini əks etdirən emblemi təsdiq olunmuşdur.

Fəaliyyət göstərdiyi qısa müddət ərzində bu bölmə ölkədə aparılan islahatlar çərçivəsində komitə, nazirlik və birliklərdə təftiş idarələrinin ləğv edildiyi şəraitdə daxili audit sisteminin Daxili Auditorlar İnstitutunun işləyib yaratdığı göstərişlərə və sənədlərə uyğun tərzdə formalaşması, ölkədə daxili auditor peşəsinin yayılması sektorunda xeyli iş görmüş, nəticəsi olaraq, müəssisə, nazirlik və təşkilatların nümayəndələri bölmənin üzvlüyünə qəbul olunaraq sertifikat almışlar. Hal-hazırda birliyin fəaliyyət sahələrində işləyən 84 üzvü fəaliyyət göstərir. [13]

İctimai birliyinin nizamnaməsinə əsaslanaraq, auditorlar və mühasibat uçotu, iqtisadçı, maliyyə, hüquqşünas ixtisasları üzrə təhsilə və 3 il əmək stajına malik olan ixtisaslar üzrə müəllimlər, həmçinin ixtisas üzrə magistrilər və ya elmi dərəcəsi olanlar üzv ola bilərlər. Müraciət və qəbul şərtləri qaydalar ilə tənzimlənir. Beynəlxalq əlaqələrin təkmilləşməsi və dünya təcrübəsinin öyrənilməsi yönündə ölkə nümayəndələrin beynəlxalq tədbirlərdə aktiv iştirakına diqqət yetirilmişdir. Həmin tədbirlər haqqında informasiya ölkənin informasiya vasitələrində əks etdirilmiş, xarici səfərlər müddətində əldə edilmiş metodik materialların, məqsədyönlü sənədlərin istifadəsi və üzvlərə çatdırılması üçün bir çox işlər görülmüşdür.

“Audit-Azərbaycan” bölməsinin nəzdində beynəlxalq əlaqələrin nəticəsində əldə edilən jurnal, kitab, videokaset kimi vəsaitlərdən ibarət informasiya bazası formalaşmışdır. Bazaya daxil edilən materialların siyahısı daima təzələnərək üzvlərə paylanır və istifadəni təmin edən başqa tədbirlər keçirilir. Bu bölməyə müntəzəm olaraq nəşr edilən “Daxili Audit” jurnalı daxili auditorlara və bütün başqa maraqlı şəxslərə riskin idarə edilməsi və eyni zamanda nəzarətin yaxşı aşkarlanması üçün tələb edilən material təqdim edir. Üzvləri bu nəşrə və başqa jurnal güzəştli qiymətlərlə abunəliyə yazılmaq imkanı əldə edirlər.

Daxili Audit Departamenti tərəfindən tez-tez seminarlar keçirilir. Seminarlarda xidmətin xüsusiyyəti ilə bağlı onun müxtəlif təsərrüfat subyektlərində təşkili, ümumi prinsipləri haqqında informasiya verilmiş və çoxsaylı suallar cavablandırılır. O cümlədən beynəlxalq “Audit Azərbaycan” bölməsi haqqında təqdimat materialları, daxili auditin vəzifə və funksiyaları və kənar audiddən fərqi, təsərrüfat daxili maliyyə nəzarəti sistemi, təşkilatlarda daxili audit xidmətinin formalaşması xüsusiyyətləri və s. haqqında məqalələrdə dərc olunmuşdur.[14]

Beynəlxalq Auditorlar İnstitutunun qərarı ilə qarşılıqlı şəkildə işgüzar əlaqələr ardıcıl olaraq davam etdirilmişdir. Bölmə üzvlərindən üzv seçilmiş və komitələrin hazırladığı sənədlərin müzakirəsində iştirak edərək rəylərini bildirmişlər. Dünya təcrübəsi və metodlarında əmələ gələn dəyişikliklər və bununla bərabər, idarə rəhbərləri və başqa tərəflərin tələblərinin çoxalması ilə bağlı 1999-cu ildə daxili audit standartlarının yeni redaksiyada nəşr olunmasını qərara almışdı. Beləliklə, ölkədə daxili auditorların fəaliyyətlərini qurarkən əsas nəzəri baza formalaşdırmışdır.

Müəssisələrdə audit xidmətinin mövcudluğunun, keyfiyyətli tələblərə cavab verən şəkildə kadr hazırlığı, biliyi, təcrübəsi təşkil edir. Bu baxımdan, inkişafa nail olmanın mühüm prinsiplərindən biri daxili auditorların hazırlanılmasıdır. Daxili auditorların hazırlanması bir çox mərhələdə reallaşdırıla bilər. Buna görə beynəlxalq

təcrübədən bu sektordakı nailiyyətlərindən bəhrələnərək, iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, təhsil proqramları hazırlamaq vacib hesab edilir. Daxili auditorların hər hansı müəssisədə fəaliyyət göstərəcəklərini həyata keçirdikdə nizam-intizam və eyni zamanda peşə etikasına standartlarına riayət etməsi, yüksək peşəkarlıq tələblərinə cavab verməsi məsələlərini əks etdirən təlimatlar və məsləhətlər təhsil proqramlarında yer almalıdır. Hər zaman daxili auditorların xidmət göstərərəkən məxfilik prinsiplərinə əməl etməsi və məsuliyyətlərini aydın şəkildə dərk etməsi zəruridir. Bununla bərabər daxili auditorlar ən qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsinə, peşə və ixtisas səviyyələrini yüksəltməlidirlər.

Daxili audit mütəxəssislərin proqramları daxili auditin beynəlxalq tələblərə uyğun şəkildə cavab verən metodikası tərtib edilməli, eyni zamanda konkret müəssisələrdə nəzarət strukturu formasında fəaliyyət göstərəcək xidmətin xüsusiyyətlərini əks etdirməlidir. Daxili auditorlar üçün hazırlıq mərhələsi bir neçə hissədən ibarət ola bilər: Birincisi, peşə sektorunda fəaliyyətə başlayanlar üçün hazırlıq 2-3 aylıq proqram əsasında aparılmalı və aşağıdakı mövzuları əhatə etməlidir:

[5]

- Auditin vəzifə və məqsədləri;
- Daxili audit üzrə standart və normalar;
- Daxili auditin həyata keçirilməsinin prosesləri;
- Daxili nəzarət metodları;
- Auditlə bağlı proqramları;
- İnsanlarla ünsiyyət qurmaq üsulları;
- Daxili auditorun yekun sənədləri;
- Auditin nəticələrinə aid hesabatın hazırlanması;
- Yekun tövsiyələr verilməsi.

İkincisi, auditə aid hazırlıq kurslar şəklində reallaşa bilər. Kursların proqramlarına aşağıdakılar aid edilməlidir: [6]

- ✓ Nəzarətin metodlarının şərh olunması;
- ✓ Risklərin auditini;
- ✓ Təsərrüfatda müəyyən edilmiş qaydalar əsasında reallaşdırılmasının auditini;
- ✓ Təsərrüfat fəaliyyəti vaxtı mühasibat və maliyyə əməliyyatlarında yol verilmiş səhvlərin aradan qaldırılması;
- ✓ İstehsal nəzarət üzrə metodların inkişafı.

Üçüncüsü, daxili auditorlara görə təşkil olunmuş təkmilləşdirmə kursları. Kursların proqramında əks olunmalı olacaqlar aşağıdakılardır:

- aparıcı daxili auditorun vəzifə və məqsədləri;
- auditin təşkil edilməsi, aparılması və planlaşdırılması qaydası;
- əldə olunmuş nəticələrin təhlili və eyni zamanda hesabatların hazırlanması;
- müəssisələrdə auditin təşkil edilməsinin beynəlxalq tələblərə cavablanması yeni metod və formalar əsasında qurulması zərurəti;
- daxili audit sektorunda beynəlxalq standartlar əsasında müvafiq təlimatların hazırlanması.

Daxili audit üzrə beynəlxalq təcrübədə kursların formalaşdırılması prinsipləri aşağıdakılardır: [12]

1. aktual problemlərin və əhəmiyyətli mövzuların təyin edilməsi - tədqiqat nəticələrindən istifadə etmək; - dünya standartlarına uyğun olaraq proqramları hazırlamaq; - tədris kursunun proqramına əsas material formasında istifadə etmək;
2. müxtəlif metodları nəzərə alınmaqla tədris materiallarının hazırlanması;
3. tədris materiallarının qiymətləndirilməsi və seçilməsi.

Daxili auditorların bütün dünyada sertifikatlaşdırılması qaydası mövcuddur. Auditor peşəsinin sertifikatlaşdırılmasının önəmi aşağıdakılardan ibarətdir:

a) təşkilatlar üçün: - daxili auditorlar üçün beynəlxalq meyarı hesab edilir; - peşə hazırlığını sübut edir; - daxili auditorlara həmişə özlərinin peşəkarlıq dərəcəsini artırmağa imkan yaradır və həvəsləndirir;

b) peşəkar daxili auditorlar: - rəhbərlik üçün nüfuzun yüksəldilməsi; - peşəkar səriştəliliyin peşə imicinin qaldırılması; - beynəlxalq səviyyədə daxili auditor sertifikatının alınması; - işdə irəliləyişin təminatı.

Beynəlxalq səviyyəyə əsaslanaraq, daxili auditor sertifikatı müvafiq olaraq imtahan vermək vasitəsilə əldə olunur. İmtahanda iştirak edənlər “Daxili audit təcrübəsi”, “Nəzarət və informasiya texnologiyası”, “Daxili auditin aparılması qaydası”, “Daxili auditin aparılması şərtləri” bölmələrdən ibarət olan test suallarına cavab verməlidirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, peşəkarlıq (10-20%), audit (65-75%) və qanunvericiliyə (10-20%) aid suallar daxil olunur; auditor sənədlərinin təhlili (55-65%), informasiyaların toplanması və hesabat (20-30%), riyaziyyatın əsasları (10-20%), informasiya texnologiyası (45-55%), maliyyə (20-30%), idarəetmə uçotu (20-30%) və normativ hüquqi baza (10-20%) sualları əhatə edir.

Cədvəl 1.

2009-cu ildə könüllü auditor xidmətinin təsərrüfat subyektləri üzrə xüsusi çəkisi

T/h formanın kodu	Təsərrüfat subyektlərinin təşkilati-hüquqi forması	Könüllü xidmətin adı						Cəmi	Xüsusi çəki %-lə
		ƏQA	NFA	MUX	DX	MVMX	MVHA		
01	Səhmdar cəmiyyətləri	6	6	0	20	3	0	35	3,76
02	filial və nümayəndəliklər	1	1	31	27	166	0	226	24,27
03	xarici investisiyalı müəssisələr	3	1	3	5	24	0	36	3,87
04	məhdud məsuliyyətli müəssisələr	44	61	35	86	51	0	277	29,75
05	digər idarə və müəssisələr	13	14	8	29	3	0	67	7,2
06	sığorta təşkilatları	1	1	0	2	3	0	7	0,75
07	birgə müəssisələr	0	2	3	3	0	0	8	0,86
08	bələdiyyələr	0	0	2	0	1	0	3	0,32
09	bank və kredit təşkilatları	2	0	1	24	6	0	33	3,54
10	qeyri-rezidentlər	0	0	9	21	47	22	99	10,63
11	Fiziki şəxslər	109	90	104	226	304	28	931	100,0
	Cəmi	179	90	104	226	304	28	931	100,0
	Xüsusi çəkisi %-lə	19,23	9,6	11,7	24,27	32,65	3,01	100,0	x

2013-cü ildə sazişə əsasən könüllü auditor xidməti təsərrüfat subyektləri üçün xüsusi çəkisi cədvəl 1-də göstərilmişdir. (maliyyə-vergi hesabatlarının auditi - MVHA, nizamnamə fondunun auditi - NFA , əmlakın qiymətləndirilməsinin auditi - ƏQA, mühasibat və vergi uçotu xidmətləri - MUX, mühasibat uçotu və vergiqoyma üzrə məsləhət xidmətləri - MVMX, digər xidmətlər - DX).

2.3 Daxili maliyyə auditinin dövlət tənzimləmə sisteminin strukturunun qiymətləndirilməsi

Bazar iqtisadiyyatı ilə bağlı olaraq müəssisə və eyni zamanda təşkilatlarda nəzarət sisteminə aid məsələlərinə diqqətin çoxalmasına zəruriləşdirmişdir. Daxili

nəzarət sisteminin müəssisədə maraqlarının qorunmasını, fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılmasını təmin edir. Müəssisənin struktur bölmələri arasında münasibətlər şəklində qurulmuş daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi nəzarətin mahiyyətinin, təşkilatın idarə edilməsində rolunun keyfiyyətə yeni bir nəzəriyyəsinə tələb olunur. Daxili nəzarət sisteminin reallaşdırılması aşağıdakı sadaladıqlarımızı amillərin təsiri altındadır:[20]

- Rəhbərliyin nəzarətə olan münasibəti;
- Təşkilatın fəaliyyəti zaman təşkilati strukturu, kənar şərtləri, fəaliyyət növləri və sahəsi;

- Təşkilatın struktur bölmələrinin sayı;
- Strateji vəzifə və məqsədləri;
- Fəaliyyətin kompüterləşdirilməsi və mexanikləşdirilməsi dərəcəsi;
- Resurslarla təminat;
- Heyətin səriştəliyinin səviyyəsi.

Ümumiyyətlə fəaliyyət göstərən audit sisteminin təşkil edilməsi mürəkkəb çoxmərhələli bir prosesdir. Bu proses aşağıda göstərdiyimiz mərhələləri əhatə edir: [21]

- ✓ Öncəki fəaliyyət şəraiti üçün müəyyən olunmuş strategiya və məqsəd taktikanın tənqidi təhlili;
- ✓ Təşkilatın fəaliyyət konsepsiyasının işlənilib reallaşdırılması, sənədləşdirib təsdiq olunması;
- ✓ Mövcud olan idarəetmə strukturunun təhlili;
- ✓ Konkret təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının nəzarəti proseslərinin işlənilib hazırlanması;
- ✓ Daxili audit fəaliyyətinin yaradılması.

Müəssisə səviyyəsinə əsasən daxili nəzarət funksiyası işçilərin vəzifələrini səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin reallaşdırılmasından ibarətdir. Həyata keçirilən funksiyalara əsasən daxili nəzarətin növləri aşağıdakılardır:

- maliyyə nəzarəti;
- idarəetmə nəzarəti;
- maliyyə nəzarəti;
- idarəetmə-maliyyə nəzarəti.

Bazar iqtisadiyyatında təsərrüfat subyektinin məqsədi təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, yüksək gəlirin əldə olunması şəraitində maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Maliyyə nəzarəti təşkilatda müəyyən olunmuş xərclərin normativlərdən kənarlaşmaları ortaya çıxarmağa, resurslardan istifadəni artırmağa və qənaəetmə yönlərini müəyyən etməyə imkan yaradır. Pozuntuların aşkar olunması halında müvafiq tədbirlər reallaşdırmalı, günahkarların məsuliyyətə cəlb edilməsi, belə pozuntuların gələcək zamanda təkrar edilməməsi və azaldılması üçün tədbirlər reallaşdırmalıdır.

Beləliklə müəssisədə maliyyə nəzarətinin predmeti resurslarının yaranma və istifadə olunma prosesidir, fəaliyyətləri proseslərlə bağlı olan idarəetmə orqanlarıdır. Auditin informasiya bazası təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti barəsində informasiya, statistic və mühasibat uçotun məfhumları, qərarların qəbul olunması üçün zəruri olan başqa daxili məlumatlardır. Daxili maliyyə nəzarəti, habelə idarəetmə təhlili üçün əsas olan maliyyə və istehsal uçotudur hansılar ki, idarəetmə uçotu sistemini əhatə edir. İqtisadi subyektlərdə təşkil edilən auditin strukturu onların təsərrüfat fəaliyyəti həcmindən, xüsusiyyətlərindən və eyni zamanda rəhbərliyin qarşısında duran əsas vəzifələrin həlli ilə bağlıdır.

Daxili audit bölməsi təşkilat üzrə verilən sərəncam əsasında təşkil olunur. Bölmənin əməkdaşlarının rəhbəri və sayı bu sərəncama əsasən müəyyən olunur.

Daxili audit bölməsinin statusu fəaliyyətin müstəqilliyinə təminat verilməlidir. Eyni zamanda daxili audit bölməsinin fəaliyyət səlahiyyətləri ilə bərabər, auditor rəylərinə geniş səviyyədə baxılması və təklifləri əsasında qərarların qəbul olunması üzrə səlahiyyətlərə malik olmalıdır. Təsərrüfat subyektində formalaşmış daxili audit xidmətindən səmərəliyinin əldə edilməsi daxili auditin proseslərinin keyfiyyətinin və auditin təşkilati məsələlərinin səmərəli nəzarətinin təmin edilməsini əldə etmək olar.

Qeyd etmək olar ki, daxili audit təşkilatının struktur bölməsi olaraq keyfiyyət meyarına malikdir. Beləliklə, fəaliyyətində daim işinin nəticələrini və nəticələrə çəkilmiş xərclərlə olan mütənasibliyinə baxmalıdır. Kənar auditdən fərqlənərək, bölmənin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq yalnız təcrübəli rəyin verilməsindən deyil, həmçinin operativ məsələlərin, cari işlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Daxili audit fəaliyyətindən iqtisadi səmərəlilik metodoloji və texnoloji bazanın daima inkişafı nəticəsində əldə edilir.

Beləliklə, audit bölməsi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı blokları əldə edən sistemdir: [22]

- səmərəlilik;
- sənədləşdirmə;
- təşkilati uyğunluq;
- metodoloji uyğunluq.

Daxili audit bölməsi fəaliyyətinin nəzarət prosedurları “keyfiyyət testləri”nin tətbiq olunmasına əsaslanmalıdır. Dörd bloktan ibarət auditin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi nəticəsinin variantı ola bilər. Nəticələr əsasında audit bölməsi formalaşdırır və uyğun olan təklifləri hazırlayır.

Cədvəl 2.

Daxili auditin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi

Daxili auditin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sisteminin bloku	Variantlar			
	1-ci	2-ci	3-cü	4-cü
Səmərəlilik	Qeyri məqbul	Məqbul	Məqbul	Məqbul
Sənədləşdirmə	Məqbul	Qeyri məqbul	Məqbul	Məqbul
Metodoloji	Məqbul	Məqbul	Qeyri məqbul	Məqbul
Uyğunluq			Məqbul	
Təşkilati uyğunluq	Məqbul	Məqbul	Məqbul	Qeyri məqbul

Mənbə: Богомолов А.М., Голощалов Н.А Внутренний аудит Москва

Variant 1. Səmərəlilik blokunun vəzifələrin həcmnin çoxluğu və daxili audit qarşısında olan məqsəd və vəzifələrin işlənilib hazırlanmış baza ilə uyğun edilməməsindən irəli gələn audit bölməsinin qeyri səmərəli aktivliyi deməkdir.

Təvsiyələr: məsələlərə yenidən baxılmalı və onların həll olunması metodikasını bəsitləşdirmək lazımdır.

Variant 2. İqtisadi səmərəliliyin əldə edilməsinə baxmayaraq, sənədləşdirmənin qeyri məqbul olması bölmədə olan sənədlərin saxlanması, tərtib olunmasının yaxşı vəziyyətdə olmaması deməkdir. Vəziyyət sonradan səmərəliliyin minimuma salınmasına gətirib çıxara bilər, habelə sənədləşmənin düzgün edilməməsi auditorların təqdim etdikləri nəticələri sual altına qoyur.

Tövsiyələr: sənədlərin saxlanması, onların tərtibi və aparılması qaydalarını müəyyənləşdirən audit standartının qəbul olunması və bu sektorda nəzarətin gücləndirilməsi.

Variant 3. Metodoloji bazasının qeyri məqbul səmərəliliyinin minimuma aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Tövsiyələr: Audit standartlarının qəbul olunması əsasında metodoloji bazanın yaranması, işçi heyətinin məsuliyyətinin daha da artırılması.

Variant 4. Prinsiplərə müvafiqlik blokunun bölmə çalışanlarının müstəqilliyinin itirilməsinə, ölçülərinin funksiya və həll edilməli məsələlərə uyğun edilməməsinə gətirib çıxarar, öz növbəsində heyətin yükünün çoxalması və səmərəliliyin minimum enməsi deməkdir.

Tövsiyələr: audit bölməsinə aid edilən təşkilati sənədlərin yaranması; onların razılaşdırılması; həyata keçirilməsi üzrə məsuliyyətin müəyyən olunması.

Bu və başqa variantlar üzrə nəticə və tövsiyələri auditin keyfiyyəti testlərinin şəkildə baxılmasından daha sonra vermək olar. Beləliklə, auditin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasından istifadə olunaraq daxili auditin metodologiyası baxımından və iqtisadi səmərəliliyi baxımından auditin optimal formada təşkilinə nail olmaq olar.

Daxili auditin təkmilləşməsində maraqlı tərəflərin təyin edərək sistemləşdirilməsi, əlaqələrin qurulması yönündə tənzimlənməsi müəssisənin fəaliyyətinə görə xüsusi önəm kəsb edir. Auditin, habelə daxili auditin təkmilləşməsində tərəfləri iki yöndə fərqləndirmək zəruridir:[26]

- ✓ müəssisədaxili maraqlar;
- ✓ müəssisədən kənar maraqlar.

Birinci tərəf daxili auditin təkmilləşməsində bilavasitə müəssisədaxili mənafeələr, baxımından çıxış edərsə, digər ikincisi tərəflər daha çox cəmiyyət və

müxtəlif təbəqələrinin, qurumlarının mənafeələrini təmsil edirlər. Belə ki, təşkilatda daxili auditin təkmilləşməsi yalnız müəssisə daxili baxımından tələb, amil kimi qiymətləndirilməməli, habelə cəmiyyət, dövlət tərəfindən əhəmiyyət kəsb edən əsas məsələ kimi səciyyələnməlidir.

Azərbaycanda bazar şəraitlərinin inkişafında maraqlı olan və ölkədə reallaşan iqtisadi islahatlar yardım və kreditlər ayıran maliyyə institutları daxili nəzarət sistemi kimi daxili auditin təşkilində, təkmilləşməsində israrlıdırlar. Bu məqsədlə ölkədə reallaşan struktur dəyişikliklər, islahatlarla əlaqədar beynəlxalq təşkilatların köməyi genişlənməkdədir.

FƏSİL III. AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT İDARƏETMƏ SEKTORUNDA DAXİLİ MALİYYƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1 İnkişaf etmiş ölkələrin daxili audit sisteminin inkişaf təcrübəsinin Azərbaycan reallığına tətbiqi

Auditin təşkil edilməsi və onun inkişafı beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, ölkələrdə, eyni zamanda Azərbaycanda öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Auditin formalaşması zamanı ölkənin xüsusiyyətləri və dövlət quruluşunun xüsusiyyətləri və iqtisadi inkişaf dərəcəsi nəzərə alınır. Beynəlxalq təcrübədəki təkmilləşmə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi əsas infrastruktur sektorunun ölkədəki inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə, auditin təkmilləşdiyi ölkələrin təcrübəsinin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmək vacibdir.

ABŞ-da auditor fəaliyyətini reallaşdıran auditorlar 3 qrup üzrə ayrılırlar:[28]

1. Qanunvericilik hakimiyyətinin nəzarət xidməti Uçot Xidmətinin Auditorları. Auditorların əsas vəzifəsi Konqres üçün xidmətləri həyata keçirməkdir. Bu auditorlar təkcə ABŞ Konqresi qarşısında məsulliyətə sahibdirlər. ABŞ-ın müxtəlif idarələri mütəmadi olaraq Konqresə görə müxtəlif növ məlumatlar təqdim edirlər. Məlumatların böyük qismi Konqresə daxil olunmazdan öncə mütəxəssislər tərəfindən auditor yoxlaması həyata keçirilir. Auditorlarının başqa vəzifələri mahiyyət etibarını ilə auditor fəaliyyətlərinin vəzifələri ilə bərabər dərəcədədir.

2. Daxili auditorlar institutu. İnstitut əsasən daxili auditorlar üçün beynəlxalq qurum hesab edilir. Dünyanın 100-dən çox ölkəsində işləyən minlərlə üzvü vardır. İnstitutun Yaponiya, Hindistan, Böyük Britaniya, Avstraliya, Çin, İsrail və Şimali İrlandiya da eyni profilli institutlar fəaliyyət göstərir.

3. Diplomlu İctimai Mühasiblər. Mühasibat uçotu və maliyyə üzrə sertifikatlaşdırılmış mütəxəssislərin önəmli vəzifəsi firmaların hesabatlarının yoxlanılmasıdır.

Diplomlu mühasiblər maliyyə nəzarətçisi kimi müstəqil auditorların funksiyalarını həyata keçirirlər. Bu fəaliyyət ilə məşğul olmaq ştatlar üzrə müxtəlifdir. Ştatların böyük hissəsində mühasib olmaq istəyən şəxs, baza təhsili “Mühasibat (maliyyə) uçotu” ixtisasına uyğun 4-5 illik təhsil almalı və peşə üzrə minimum illik iş təcrübəsi olmalı və bu yöndə müəyyən edilmiş dövlət imtahanını verməlidir.

ABŞ-da auditor şirkətləri üçün digər təşkilatlara nisbətən peşəkar tələblər mövcuddur. Onlar daha konkret müəyyən olunmuş vəzifələrə malikdirlər. Auditor şirkətləri 4 istiqamət üzrə öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər:[29]

- Təsdiqetmə sektorunda xidmətlər. Təsərrüfat subyektləri üzrə yoxlamanın həyata keçirilməsi və etibarlılığın təsdiq olunması ilə əlaqədar rəy verilən xidmətlər;
- Vergi ilə bağlı xidmətləri. Vergi bəyannamələrinin hazırlanması;
- Məsləhət ilə bağlı xidmətləri. Subyektlərə biznesin aparılmasında köməklik göstərilməsi ilə əlaqədar xidmətlər;
- Mühasibat xidmətləri.

ABŞ ştatlarının əksəriyyətinin qanunvericiliyi tələb olunur ki, auditor fəaliyyəti ilə əldə edilən lisenziyada “Diplomlu İctimai Mühasib” anlayışı qeyd olunsun. Bu amil auditor xidmətinin tənzimlənməsinə kömək edir. İdarəetmə problemləri mühasibat uçotunun aparılması üzrə tövsiyələr sektorundakı fəaliyyət ştatların böyük qisminin qanunla tənzimlənmir. Bu anlayış etik-davranış normalarını təyin edir və institutda məhkəmə fəaliyyət göstərir. Lisenziya əldə etmiş şəxslərə xəbərdarlıq edə və lisenziyanın fəaliyyətini dayandıra, eyni zamanda xitam oluna bilər. Lisenziyadan məhrum edilən mühasib hesabatlarını imzalamaq hüququndan məhrum olur.

Auditor peşəsinin nüfuzu, maddi rifahı başqa ölkələrlə müqayisədə üstündür. Onlara qarşı məhkəmə qaydasında iddialar təklif edilir və iddiaların təkcə 40%-i əsaslı hesab edilir. Auditorlara qarşı ittihamların irəli sürülməsi bir çox amillərlə bağlıdır. Bu amillərə, auditorun vəzifəsinin çox vaxt yalnız anlaşılması, maliyyə hesabatlarına biznes qərarları qəbul etməklə ziyana məruz qalan bazar iştirakçılarının, təqsirkar olub-olmamasına baxmayaraq, zərərlərini bir mənbədən kompensasiya etmək aiddir. Fransada auditor fəaliyyətini ekspert-mühasib diplomuna, komissar şəhadətnaməsinə malik olan şəxslər reallaşdırırlar. Xüsusilə reyestrə daxil olunmuş Fransa vətəndaşı və eyni zamanda xarici ölkə vətəndaşı olanlar auditor fəaliyyətini reallaşdırmaq hüquqları vardır. Fransada nizamnamə kapitalının minimum 75%-i Reyestrə daxil olunmuş auditorlara məxsus edilməlidir.

Almaniyada qanunvericiliklə auditdən keçməli olan subyektlərin mühasibat hesabatlarının auditini inkişaf etmişdir. Audit yoxlaması qurtardıqda verilən auditor rəyi bir qayda olaraq, şirkətin illik balansını, maliyyə vəziyyəti barəsində hesabatla bərabər dərc olunur. Audit yoxlamasının nəticələri ilə əlaqədar geniş informasiya təkcə müəssisə rəhbərliyi üçün hazırlanır və məxfi sənəd hesab edilir. Almaniyada auditorların peşə müstəqilliyi yüksək qiymətləndirilir. Alman qanunvericiliyinə əsasən auditor müqaviləni o zaman imzalayır ki, öz qərarına əsasən yoxlamanın müstəqil və yüksək səviyyədə, keyfiyyətlə keçirmək iqtidarının olduğuna inana bilsin. İqtisadiyyatın bütün sektorları üzrə audit geniş informasiyaya malik olub, onun təşkili, problemləri ilə tanış olmalı, bu sektorlarda məsləhətçi formasında çıxış etməyi bacarmalıdır. Vergi sektorunda auditorun rolu əvəzsizdir. [27] Hüquqi və fiziki şəxslərinin vergiyə cəlb edilməsi, vergilərin hesablanması, ödənilməsi ilə əlaqədar mövcud qanunvericiliyin həllində xidmətlərindən geniş istifadə edilir. Həmçinin auditorlar sifarişçilərinin hüquqlarını məhkəmə və vergi orqanları qarşısında təmsil etmək hüququna malikdirlər. Almaniya təcrübəsində auditor fəaliyyətinin önəmli

sektorlarından biri qəyyumluq fəaliyyətidir. Qəyyumluq fəaliyyətinə başqasının əmlakının idarə olunması, kredit xidmətlərinin göstərilməsi, şəriklərin hüquqlarının təmsil olunması və bərişiq sazişlərinin bağlanması aid edilə bilər. Audit-hüquq sektorunda müxtəlif məsələləri həll oluna bilər, nəticələrini rəsmiləşdirir. Auditor müəssisənin fəaliyyətinin, əmlakının, qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi, sağlamlaşdırılması, kompensasiya və ya zərərin dəqiqləşdirilməsi məsələləri, bundan əlavə, nigah həyatı dövründə birgə qazanılan əmlakın boşanma vaxtı kompensasiyası üçün rəy verən ekspert şəklində çıxış edir. Bu sektorda məsləhətlər verərkən, auditor fəaliyyətinin hüquqi əsaslığına diqqət yetirir.

İsveçdə auditor fəaliyyətini tənzimləyən orqan Auditor Fəaliyyəti Komissiyasıdır. Orqanın önəmli vəzifələrinə müstəqil auditorlara olan tələbatı müəyyən etmək, auditor şirkətinin qeydiyyatı məsələlərini tənzimləmək, etik norma və eyni zamanda tələblərə riayət olunmasına nəzarət etmək daxildir [35,səh93]. AFK vəzifələrinə auditorların fəaliyyəti üzrə imtahan verməsini, peşəkarlıq dərəcəsinin yoxlanılmasını təşkil etmək, lisenziya əldə etmiş auditorların və auditor firmalarının reyestrini həyata keçirmək, auditor fəaliyyətinin inkişafı və nəzarət məsələlərinə məlumat vermək aiddir. Auditin tənzimlənməsində Beynəlxalq Audit İnstitutlarının, rolu xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq qurumlar audit sektorunda sənədlərin, standartların hazırlanmasını, əlavə və dəyişikliklərin olunması, audit təcrübəsinin tətbiqi yönlərinin müəyyənləşdirilməsini həyata keçirir. Qurumların fəaliyyəti əsasən Azərbaycan Respublikası kimi bazar iqtisadiyyatına təzə keçmiş və auditin qısa zaman ərzində inkişaf etməyə başlamış dövlətlər üçün xüsusi əhəmiyyətlidir.

Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası (IFAC) beynəlxalq təşkilatlardan biri olmaqla dünyanın 130 ölkəsini birləşdirir, eyni zamanda auditorların nüfuzlu beynəlxalq qurumu sayılır. 1977-ci ildə 7 oktyabrda yaradılmış və normaları təyin edilməsi ilə məşğul olmuşdur. Sonradan normaları audit standartları ilə əvəzləmək

barədə qərar qəbul olunmuşdur. Beynəlxalq Audit, İnformasiyanın Düzgünlüyünün Yoxlanılması Şurası (IAASB) normaların təyin edilməsi ilə məşğul olur. Müstəqil qurum olan IAASB Beynəlxalq Mühəsiblər Federasiyası tərəfindən yaradılmışdır və qurumun əsas məqsədi standartları işləyib hazırlayaq, təkmilləşdirərək ölkələrdə audit sistemini vahid çərçivəyə gətirməkdir. Auditor standartlarının əsas istiqaməti xidmətini keyfiyyətini yüksəltməkdir. Bu standartlar IFAC tərəfindən bir neçə sektor üzrə təyin edilir: [30]

- ✓ Audit üzrə təyin edilmiş beynəlxalq normalar;
- ✓ İdarəetmə üzrə beynəlxalq praktiki qaydalar;
- ✓ Dövlət sektoru üzrə beynəlxalq normalar.

Beynəlxalq auditor müxtəlif ölkələrdə mövcud milli standartların inkişafına yardım göstərir. Bir çox dövlətlər kimi Azərbaycan da milli audit standartlarını hazırlamışdır. Hər ölkə IFAC-ın minimum tələblərinin təmin olunması zərurətinə istiqamətlənmiş audit metodologiyasını götürür. Avropada auditorların yüksək səviyyəyə malik olan iki peşəkar təşkilatı var: [32]

- Beynəlxalq Komitə - International Accounting Standards Committee;
- Ekspert Mühəsiblər Federasiyası- Federation Experts Comptables Europeen.

Auditin təkmilləşməsinə digər təşkilatlar təsir göstərir. Qurumların hər biri vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün yaradılmışdır və qurumun fəaliyyətinə müxtəlif yanaşması mövcuddur. Əsas qurumların sırasına Qiymətli Kağızlar Birjalarını aid etmək olar. Komissiya əsasən maliyyə bazarının təkmilləşməsinə və möhkəmləndirilməsinə cavabdehdir.

Dünya praktikasında audit iqtisadiyyatın əsas infrastruktur sahəsinə aid olunur və dövlətin yardımına ehtiyacı olan bir sektor kimi qiymətləndirilir. Audit peşəsi maliyyə şəffaflığını təmin edən, eyni zamanda səhmdarların şirkətlərinə nəzarət etməsi istifadə etdikləri əsas bir alət olmuşdur. Son zamanlarda müasir dünyanın

iqtisadi görünüşü kəskin dərəcədə dəyişmişdir. Qlobal şirkətlərin iflasa uğraması və maliyyə böhranı saxtakarlıq halları auditor hesabatları, auditor xidmətinə olan tələblərini xeyli artırmışdır. Artan tələblər fonunda çətinliklər meydana gəlir ki, bunlara aşağıdakıları göstərə bilərik:[29]

- Auditor hesabatlarının daim artan tələbləri mövcud olan audit təcrübəsi və şirkətlərinin imkanları arasında baş verən uyğunsuzluq;
- Tənzimləyici nəzarət tələbatının artması;
- “Böyük dördlüyə” aid olan şirkətlərlə kiçik auditor şirkətləri arasındakı fərqi minimum endirilməsi ehtiyacı;
- “Rəhbərlik-maraqlı tərəf” auditorun rolunun təyin edilməsi.

Xarici araşdırmalar nəticəsində, müəssisənin təkmilləşmə strategiyasının əsaslandırılmasında auditin effektiv vasitə olduğu təyin edilmişdir. Onun köməyi ilə güclü və zəif tərəflərin, mühitin əlverişli imkanları, təhlükə faktorları, rəqabət üstünlüklərinin təhlili həyata keçirilir. Beləliklə, təkcə effekt verəcək informasiyalar diqqətlə tədqiq edilərək zamana qənaət edilir.

MDB-yə daxil olan ölkələrdən fərqli olaraq, bu işlə məşğul olmaq lisenziya auditorların peşə birlikləri tərəfindən təqdim edilir. .Bu forma ingilis-amerikan forması olub, digər ölkələrdə istifadə edilir. Auditor fəaliyyətinin dərəcəsini qaldırmaqla aktiv formada məşğul olan mütəxəssislər üçün tələblərini yaradır, auditor məşğul olmaq istəyən şəxslərə lisenziyalar verirlər. Fəaliyyətin tənzimlənməsini qurumlar və orqanları reallaşdırırlar. Qanunvericilik tənzimlənməsinin məxsus olduğu dövlətlərdə mexanizmlə fərqlidir.

Fransada auditorların lisenziyalaşdırılması ən üstün hüquqdur. Çində və Yaponiyada belə tip yanaşma mövcuddur. Beynəlxalq praktikada fərdi qaydada fəaliyyətlərini davam etdirirlər, çox vaxt müxtəlif təşkilatlarda birləşirlər. Beynəlmiləşməsi tərəfindən hakimiyyətin keçirilməsi zaman, auditor şirkətlərinin rolu

çoxalmağa başlamışdır. Transmilli korporasiyalar meydana gəlmiş və möhkəmlənmişlər. Bu təşkilatlar öncə “Böyük Səkkizlik”, sonralar “Böyük Dördlük” adlanmağa başladı. Ölkələrin biznes jurnalları audit firmalarının siyahısını dərc edir. Siyahılarda auditor firmalarının fəaliyyətilə əlaqədar statistik məlumatlar verilir. Firmalarının illik gəlirin həcminə görə, əməkdaşların sayına eyni zamanda amillərə görə aparılır.

3.2 Daxili maliyyə auditinin qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi

Ölkədə reallaşan islahatlar maliyyə nəzarəti, eyni zamanda audit sektorunda da zəruri islahatların həyata keçirilməsini vacibləşdirir. Bu sektorda aparılan islahatların əsas məqsədi maliyyə nəzarətinin bazar münasibətlərinə, habelə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq təşkilinə nail olmaqla, iqtisadiyyatda maliyyə şəffaflığının təmin olunmasına, sağlam maliyyə mühitinin və ən önəmlisi informasiya sisteminin formalaşdırılmasına istiqamətlənir. Bununla bağlı olaraq qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafı istiqamətində reallaşdırılan islahatların önəmli vəzifələrinə aşağıdakıların aid olunması xüsusilə vacibdir:[33]

- ✓ maliyyə nəzarəti sistemi ilə dövlət sistemi arasında qarşılıqlı şəkildə əlaqə, əməkdaşlığın formalaşması;
- ✓ beynəlxalq audit standartlarına cavab verən çeşidli audit sistemlərinin (eyni zamanda daxili auditin) formalaşması, təkmilləşdirilməsi və inkişafı;
- ✓ dövlət orqanlarına maliyyənin idarə edilməsinin yenidən qurulması və istifadənin səmərəliliyinin artırılması yönündə məsləhətlərin verilməsi və bu istiqamətli xidmətlərin artırılması.

Xidmətlərin reallaşdırılmasında audit imkanlarından geniş istifadə olunması. Ölkədə qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti, eyni zamanda audit sistemi olmalıdır ki,

fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri müəssisənin maliyyə sektorunda yalnız mövcud durumu qiymətləndirmək deyil, bu sektorda inkişafın perspektiv yönlerini aşkara çıxarmaq olmalıdır. Digər tərəfdən, auditin fəaliyyətinin konsaltinq yönümünə xüsusi diqqət edilməlidir. Audit sektorunun inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasında diqqət sahənin hüquqi bazasının və strukturunun formalaşdırılmasına, inkişaf etdirilməsinə və daha da təkmilləşdirilməsinə həyata keçirməlidir. Auditin inkişaf yönlerini müəyyənləşdirilərkən aşağıdakı vəzifələrin həll olunması xüsusilə əhəmiyyətlidir:

- Ölkədə audit sistemi islahatların əhəmiyyətini əsaslandırmaq və əsas inkişaf yollarını təyin etmək;
- Sistemin əsas təşkilati strukturunun vacib aspektlərini təyin etmək;
- auditin metodoloji və bazasının formalaşdırılmasında maliyyə formasına nəzarətin həlledici rolunu əsaslandırmaq.

Auditin təkmilləşməsində metodoloji əsas aktuallığı təşkil edir. Müasir dövlətin metodoloji bazasının təşkili və təkmilləşməsi bu sektorda beynəlxalq standartların tətbiqini önə çəkir. Eyni zamanda bu prosedurları sisteminin yaranması və auditin aparılmasının təkmilləşdirilməsi bu sektorun perspektiv inkişafı üçün əsasdır. Audit sisteminin texniki bazasının formalaşdırılması, material texniki təminatı əsas məsələlərdəndir. Müasir auditin təkmilləşməsində onun tənzimlənməsi mexanizmlərinin hazırlanması əhəmiyyət kəsb edir. Auditin inkişafında normativ-hüquqi bazasının formalaşmasına, inkişafına xüsusi diqqət edilməsi zəruridir. Ölkədə auditin hüquqi bazasının təşkili və təkmilləşmə istiqamətlərinin aşağıdakı kimi formalaşdırılması daha məqsədəuyğundur:[34]

- Ölkənin qanunvericilik aktları, Prezidentin fərman və sərəncamları, qərarlar qaydalar;
- audit standartları və auditorların peşə-etika qaydaları;
-

- peşə-etika qaydalarına aid şərtlər, metodik göstərişlər, məsləhətlər və s.
- auditin aparılması üzrə müəssisədəxilinsənədlər.

Auditin inkişafında əsas istiqamətlərdən biri infrastruktur sektoru üçün kadr potensialının hazırlanması, onların ixtisas səviyyəsinin təkmilləşdirilməsidir. Eyni zamanda daxili auditorların formalaşmasının bir neçə mərhələdə reallaşdırılması zəruridir. Bu məqsədlə, əsasən beynəlxalq təcrübədən və bu sektorda inkişaf etmiş ölkələrin müvəffəqiyyətlərindən bəhrələnmək və iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təhsil proqramları hazırlamaq daha da məqsədəuyğundur. Daxili auditorların gələcəkdə fəaliyyət göstərəcəklərini nəzərə alaraq, xidmətin həyata keçirilməsində əxlaq normalarına tam şəkildə riayət olunmasına, yüksək peşəkarlıq tələblərinə cavab verilməsinə və mövzuların proqramlarında ayrıca bölmə formasında verilməsi zəruridir.

Auditin inkişaf yönləri ilə müəssisənin təkmilləşməsi sıx təmasda çıxış edir. Təşkilat daxilində bu sektorun inkişaf xüsusiyyətləri çoxşaxəliyi ilə səciyyələnməlidir. Auditin öz şəxsi roluna, tutduğu funksional fəaliyyətinə əsasən müəssisədə idarəetmə strukturunun aparıcı yönü kimi səciyyələndirmək vacibdir. Müasir auditin tələblərinə uyğun formada təşkili və tabeçilik istiqamətinin tamamilə dəqiqləşdirilməsi təkmilləşdirilməsi üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiya sisteminin qiymətləndirilməsini, təhlilini və idarəetmə qərarlarının yaranmasını təmin edərək, fəaliyyətin daha da tənzimlənməsinə təsir göstərir. Habelə fəaliyyət prosesində iştirak edərək müxtəlif bölmələrlə sıx şəkildə əlaqədə olur. Müəssisənin fəaliyyətində audit əsas obyektiv informasiya təminatını reallaşdırır. Bu amillərin vacibliyini nəzərə alaraq, auditin təkmilləşməsində iştirakı mövqeyinin düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməsi önəmli əhəmiyyət daşıyır. Daxili auditin fəaliyyət prosesində iştirakı əsas götürülməklə yanaşı, onun bilavasitə yüksək mövqedən çıxış

etməsinə, ən önəmlisi Müşahidə Şurasının status səviyyəsinə malik olub, idarəetmə strukturundan asılı olmamasına üstünlük vermək vacibdir. [35]

Daxili auditin təkmilləşməsində iki amilin nəzərə alınması əhəmiyyətli rol oynayır. Birincisi, maliyyə təftiş istiqamətli nəzarət funksiyasının tənzimlənməsi və təşkili, ikincisi daxili nəzarət, daxili audit istiqamətli strukturun formalaşmasıdır. Ümumilikdə, iki fəaliyyət həm ayrı-ayrı bölmə tərəfindən reallaşdırıla bilər, həm də bununla yanaşı daxili audit struktur bölmənin tərkibində hesab edilə bilər. Müəssisədə çox zaman funksional fəaliyyətlərin inkişafı məqsədəuyğun sayıla bilər. Beləliklə, təftiş fəaliyyəti həm təşkilati struktura, eyni zamanda həm də əhatə dairəsinə əsaslanaraq sırf nəzarət fəaliyyət növü ilə səciyyələnir və resursların mövcudluğunu, onları qiymətləndirərək, bu barədə fikir formalaşdırır. Bu fəaliyyət idarəetmə strukturunun tərkibində olub, maliyyə yönündə daimi olaraq həyata keçirilir. Qeyd edildiyi kimi, audit resursların mövcud vəziyyətini, habelə istərsə də maliyyə fəaliyyətini təhlil edib, maliyyə nəzarət proseslərindən fərqli olaraq, əsasən daxili resursların səfərbər edilməsinə, istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına, idarəetmə qərarlarının formalaşmasına və ən nəhayət, gələcək zamanda perspektiv inkişaf yönünün hazırlanmasına əsaslı şəkildə təsir göstərmiş olur. Belə ki, maliyyə, nəzarət bölmələri tərəfindən yaradılan informasiyaların qiymətləndirilməsini demək olar ki, daxili audit həyata keçirir. Məhz bu proseslərin obyektiv şəkildə təhlilini və şəffaflığını bütövlükdə təmin edir. Daxili auditin ən önəmli informasiya bazalarından biri olaraq maliyyə, nəzarət bölmələri və formalaşdığı informasiyalar çıxış edir. Müəssisənin fəaliyyət sektoruna görə daxili audit, mühasibat və nəzarət bölmələri formalaşdırıla bilər. Müəssisələrdə fəaliyyət sektorlarının struktur bölmədə təşkili, müəssisələrdə fəaliyyətlərin ayrı-ayrılıqda formalaşması xüsusi zərurətdən irəli gəlir. [36]

Müxtəlif istiqamətli müəssisə və eyni zamanda təsərrüfat subyektləri fəaliyyət göstərir, beləliklə onların iqtisadiyyat, sector xüsusiyyətlərinə, fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq səciyyələnir. Bu sektorların təbiətinə, təkmilləşmə xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq auditin təşkili və inkişafı fərqlənməlidir. Belə ki, investisiya fondu, bank, birja və bununla bərabər audit yoxlamaların təşkili kənd təsərrüfat, istehsal və ticarət, kommertiya sektorlarından fərqli olmalı və bu sektorlarda audit sisteminin yaranması və inkişafı sahə xüsusiyyətləri ilə uyğunluq təşkil etməlidir. Bu istiqaməti müəssisə fəaliyyəti, əldə etdiyi gəlir tək cə xərclərin elementləri ilə əlaqədar olmur. Xərclərin təsnifatına çevrəyə təsirlə əlaqədar yaranan xərclərin daxil olunması xüsusi zərurətdən çıxış edir. Beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi ölkədə ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar olan qanunvericilik aktları, müvafiq sektorlar üzrə ətraf mühitə dəyəcək ziyanların qarşısının alınması üzrə tədbirlərinin reallaşdırılması, bu yöndə xərclər smetasının yaranmasını, ödənişlərin düzgün hesablanaraq ön plana çəkir.

Auditin təkmilləşməsində keyfiyyət amillərinin müəyyənləşdirilməsi və təmin edilməsi əsas məsələdir. Auditin, eyni zamanda daxili auditin təşkilində, tənzimlənməsində keyfiyyət amili başqa tərəfdən müəssisənin fəaliyyətinə təsir göstərir. Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi keyfiyyətliliyin təmin edilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruriləşdirir. Daxili auditin tənzimlənməsində iki yönün nəzərə alınması vacibdir. İlk olaraq birinci istiqamət kimi, inzibati üsullara, ikinci istiqamət kimi isə keyfiyyətin normative vasitələrlə tənzimlənməsi səciyyələnəlməlidir. Əsasən inzibati üsullar formasında müəssisə rəhbərliyinin daxili audit strukturunun və vəzifələrinin, məsuliyyətinin təyin edilməsi vacib məsələdir.

Daxili auditin təkmilləşməsi müəssisənin məlumat - statistik bazasının yaranması və təkmilləşdirilməsi ilə üst-üstə düşür. Statistik göstəricilər sisteminin yaranmasında, xüsusilə maliyyə məlumatlarından fərqli müxtəlif istiqamətli

məlumatların yaradılmasında, şəffaflığının təmin edilməsində önəmli rol daxili auditə aiddir. Məhz, bu yanaşma baxımdan daxili auditlə statistik bazanın sıx şəkildə təmasda və bərabər inkişafına xüsusi diqqət ayrılması zəruri məsələ formasında çıxış edir. Auditin inkişafı bu sektorda olan maraqların dolğun şəkildə təyin edilməsi ilə də əlaqəlidir. Müasir müəssisənin fəaliyyəti dövründə müxtəlif sektorlarının nəzərə alınması önəmli əhəmiyyət kəsb edir və belə amil təsərrüfat fəaliyyətinin davam etdirilməsi, nəticələrinin qiymətləndirilməsi prosesində əksini tapır. Onun nəticələri ilə əlaqədar müxtəlif tərəflər ilk öncə müəssisədə səmərəli formada qiymətləndirmə qabiliyyətinə daxili nəzarət, audit sisteminin olmasının tərəfdarı formasında çıxış edirlər. Müəssisə daxili nəzarəti təkcə maliyyə nəzarət funksiyasını reallaşdıran struktur kimi deyil, eyni zamanda geniş təhlillər, tədqiqatlar aparan, risk amillərini qiymətləndirən, xarici proseslərə obyektiv dərəcədə qiymət vermək imkanına, daha doğrusu, müəssisə daxili audit funksiyalarını həyata keçirmək iqtidarında olan struktur formasında qəbul edirlər. [37]

Daxili auditin təkmilləşməsində maraqlı tərəflərin təyinin sistemləşdirilməsi, əlaqələrin qurulması istiqamətinin tənzimlənməsi fəaliyyət üçün əhəmiyyət kəsb edir. Auditin, eyni zamanda daxili auditin inkişafında iki istiqamətdə fərqləndirmək daha da zəruridir:

- ❖ müəssisə daxili maraqlar. Maraqlı tərəflər kimi səhmdarlar, təsisçilər, idarəetmə orqanları, işçi heyəti, menecerlər çıxış edir;

- ❖ müəssisədən kənar maraqlar. Maraqlı tərəflərə kreditorları, investorları, sosial fondları, dövlət orqanlarını, müəssisənin fəaliyyətində və nəticələrində maraqlı olan başqa istiqamətli qurumlara aid etmək olar.

Birinci ilk öncə daxili auditin təkmilləşməsində bilavasitə müəssisə daxili, maraqlar baxımından çıxış edirsə, digər tərəfdən ikincisi daha çox cəmiyyət və müxtəlif təbəqələrinin, mənafeələrini təmsil edirlər. Beləliklə, daxili auditin

təkmilləşməsi təkcə müəssisə daxili baxımından tələb kimi qiymətləndirilməməli, həm də dövlət baxımından önəmli əhəmiyyət kəsb edən əsas məsələ kimi səciyyələnməlidir. Belə qoyuluşu bir də onunla bağlıdır ki, Azərbaycanda bazar münasibətlərinin təkmilləşməsində maraqlı olan, ölkədə reallaşan iqtisadi islahatlar prosesinə yardım və eyni zamanda kreditlər ayıran maliyyə institutları daxili nəzarət sistemi formasında daxili auditin təşkilində, israrlıdırlar. Ölkədə reallaşan struktur dəyişikliklər, isahatlarla əlaqədar beynəlxalq təşkilatların köməyi genişlənməkdədir.

3.3 Dövlət idarəetmə sektorunda audit standartlarının tətbiq edilməsi mexanizminin inkişafı

Respublikamızda məhz, dövlət idarə sektorlarına aid olmayan və müxtəlif növ mülkiyyət növlərinə əsaslanan, eyni zamanda iqtisadi cəhətdən müstəqil formada müəssisələrin formalaşması beynəlxalq təcrübədə geniş formada istifadə edilən qeyri-dövlət maliyyə təşkili üçün obyektiv şərait formalaşdırır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində metodunun nəzarəti daxilində təkcə dövlət mülkiyyətində olan büdcə təşkilatları qalacaqdır, mülkiyyət formaları davamlı inkişaf etdikcə, müəssisələrin müstəqilliyi artdıqca onun fəaliyyəti aşağı enəcək və qeyri-dövlət maliyyə üzrə nəzarəti ilə əvəz olunacaqdır. İqtisadiyyatın təşəkkül tapdığı ölkələrdə strateji, cari nəzarət maliyyənin strateji idarə olunmasının əsası olaraq nəzərdən keçirilir. Bu əsasda iqtisadiyyat nəzarət və planlaşdırma arasındakı nisbətə baxaq.[38]

ABŞ mütəxəssislərinin fikrlərini nəzərə alaraq strateji idarəetmə sektorunda nəzarət prosesidir ki, onun köməyi nəticəsində kooperasiya rəhbərliyi resursların səmərəli, eyni zamanda qənaətlə və müəssisənin ümumi məqsədlərinə uyğun formada əldə olunması və istifadəsinə əmin olmalıdır. Növbəsində maliyyə nəzarəti, maliyyə resurslarının formalaşması, bölüşdürülməsi və eyni zamanda istifadəsi ilə bağlı, maliyyə sektorundakı strateji və cari məsələləri ilə bağlı tərəflərdən biri əks etdirir.

Strateji idarə edilməsinin alt sistemi olaraq daxilində maliyyə nəzarətinin reallaşdırılması imkanı müəssisələrin büdcələri və eyni zamanda maliyyə ilə təmin olunur. Əks olunan göstəricilər və maliyyə sektorunda cari və strateji məsələlərin, eləcə də səmərəli şəkildə həlli üçün əhəmiyyətli olan şərtlərin spesifik xarakteristikası formasında çıxış edir. Maliyyə nəzarətinin reallaşdırılması, funksional büdcələrin və eləcə də maliyyə planlarının icrasının nəticələrinin eyni sənədlərdə qeyd edilən tələblərlə müqayisə olunması yolu ilə tənqidi olaraq qiymətləndirilməsini və əsassız olaraq aşkar edildikdə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutur.

Maliyyə nəzarəti arasındakı onların strateji idarəedilməsinin alt sistemindəki rolu müəyyən edilir. Strateji maliyyə nəzarəti tamamilə müəssisə tərəfindən strategiyanın gözlənilməsinə istiqamətlənmişdir və obyektlərinə strateji büdcələrin, maliyyə planlarının həyata keçirilməsinin nəticələri aiddir. Cari nəzarət isə bir qayda olaraq nəticələrin və maliyyə fəaliyyətinin proqram yönlərinin uzlaşdırılmasının təmin olunması lokal məsələlərini həll edir.[39]

Belə ki, maliyyə sektorunda strateji məsələlərin həll olunması çox cəhətlərdən maliyyə nəzarətinin səmərəli şəkildə nəticələri ilə müəyyən edilir. Bununla bağlı olaraq reallaşdırılması adekvat şərtlərin təmin edilməsi və büdcələrdə müəyyən edilən maliyyə göstəricilərinin seçilməsi əhəmiyyət kəsb edir.

Amerika təcrübəsində fərqli bölmələrin büdcələrinə aid məsələ bölmələrin fəaliyyətinin xarakteri, onlar arasında məsuliyyətin bərabər şəkildə bölüşdürülməsinin müəyyən edici təsiri daxilində həll edilir. Bölmələrin beş funksional növü və müvafiq olaraq fəaliyyətinə nəzarət üçün istifadə edilən beş qrup göstəricisi bir-birindən fərqləndirilir.

Əsasən ilk növə istehsal bölmələri aiddir. Bəzən xərc mərkəzləri adlandırılırlar (standart cost centres). İstehsal olunan məhsulun demək olar ki, bütün nomenklaturası əmək məsrəflərinin normativləri və eyni zamanda əlavə xərc büdcəsi müəyyən edilir.

İkinci satış bölməsi olaraq - satış mərkəzləri aid edilir (revenue centres). Onlar əsas olaraq göstəricisi satışın həcmidir. Maksimumlaşdırılması öncədən təsbit edilmiş qiymətlərin və eyni zamanda satışın minimum həddi ilə, resursların həcmi ilə təyin edilməlidir ki, müvafiq bölmələrə verilir.

Üçüncü növ - qısaca desək inzibati xidmətlər aiddir. Praktiki olaraq, nəticələr və xərclər arasındakı nisbəti təyin etməyə imkan verir. Bir qayda olaraq, büdcəsi çevikliyi ilə fərqlənir, idarələr tərəfindən müəyyən edilir, xidmət etmənin keyfiyyəti ekspert yolu ilə təyin edilir.

Dördüncü növ - mənfəət mərkəzləri bölmələrin, məhsul istehsalı vasitəsilə məşğul olan müəssisələrdə praktiki olaraq əhatə edir. Nəzarət göstəricisi tamamilə hesablanma mənfəətindən ibarətdir. Mənfəətin həddən çox çevikliyi kənar edir və yalnız müvafiq bölmə tərəfindən əhəmiyyətli formada nəzarət edilə bilən bölmələri özündə cəmləyir.

Bölmələrin beşinci növü - (investment centres) investisiya mərkəzlərindən ibarətdir. Maliyyə fəaliyyəti istifadə edilən resursların həcmi ilə mənfəətin maksimumlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Maliyyə fəaliyyətinin göstəricilərinə istifadə edilmiş kapitalla vergini çıxmaqla mənfəət aid edilir. Nəzarətin konkret vəzifələrinin həlli funksional büdcələrin formalarının səmərəliliyi ilə təmin olunur. Bölmələrin büdcələri onların üç əsas forması ilə xarakterizə edilir: [40]

- Xərclər üzərində çevik nəzarət;
- Xərclər üzərində ümumi nəzarət;
- Büdcə formaları müəyyən modifikasiyasını nəzərə almaqla satışın həcmi

və daha sonda kapitalla qayıtma.

Xərclərə nəzarət formasında olan büdcələr əsasən “xərc mərkəzlərinə” aid olunur. Onlar bölmələrin maliyyə resurslarına olan sərt formada limitləşdirilməsini nəzərdə tutur. Çevik nəzarət formasında büdcələr xərc mərkəzlərinə aid olunur.

Öncəkindən fərqli olaraq belə büdcələr resursların əsaslandırılmış formasında artıq xərclənməsinə yol verir. Nəhayət bu mərkəzlərə elə büdcələr xarakterikdir ki, əsas nəzarət və motivləşdirici göstərici mənfəətdən asılı olsun. Cari və strateji büdcələri əsasən mənfəət və zərərlərin, mənbələri və istifadə yönləri balans formasında işlənilib hazırlanır. Bu vaxt strateji büdcələr, ardıcıl qarşılıqlı təsirini və bölmələrin büdcələrinin bir birinə qarşılıqlı təsirini özündə əks etdirir. Qeyd edək ki, 2015-ci illə müqayisə edildikdə nəzarət tədbirlərinin sayı bərabər olsa da, 2016-cı ildə əhatə olunmuş vəsaitin məbləği öncəki illə müqayisədə 15,3% daha çoxdur. 2015-ci ildə nəzarət tədbirləri ilə əhatə edilmiş vəsaitin dövlət büdcəsinin bölmələri üzrə strukturu əhatə olunduğunu göstərir (Cədvəl 3.1.).

Cədvəl 3.1

Nəzarət tədbirlərinin funksional bölmələr üzrə strukturu.

	Bölmələrin adı	nəzarət tədbirinin sayı	əhatə olunmuş məbləğdə xüsusi çəkisi, %
1	Ümumi dövlət xidmətləri	27	3,8
2	Müdafiə	0,0	0,0
3	Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	0,0	0,0
4	Təhsil	9	6,3
5	Səhiyyə	6	1,8
6	Sosial müdafiə və sosial təminat	5	11,0
7	Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	5	3,8
8	Mənzil və kommunal təsərrüfatı	20	5,3
9	Yanacaq və enerji	0,0	0,0
10	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	3	0,4
11	Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	28	48,4
12	Nəqliyyat və rabitə	4	1,3
13	İqtisadi fəaliyyət	2	13,7
14	Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	23	4,0

Mənbə: Rzayev Q.R, "Mühasibat uçotu və audit"

Qeyd olunduğu kimi, iqtisadiyyat getdikcə genişlənir və ölkələr arası balansı artır, nəzarət çoxalır və maliyyə göstəriciləri nəzarətdən başlayırdı. Ölkələr artıq mülkiyyət formalarının formalaşması ilə bağlı siyasət işləyib hazırlamağa səbəb olurdu ki, maliyyə nəzarətində formalaşan yeni istiqamət müəssisələr və təşkilatları, cəmiyyətlər üçün əlverişli oldu.

Bazar münasibətlərinin inkişafı, səhmdar formasının formalaşması qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin formalaşmasını tələb edirdi. Maliyyə nəzarəti xüsusilə daha önəmli auditor nəzarətinin formalaşması arasında geniş əlaqə vardır. Maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini göstərən və nəşr edilən hesabat balanslarının reallığı ilə əldə etmək olar. Maliyyə hesabatlarının yoxlanılması zamanı ayrı-ayrı maddələrinin müqayisəsi vasitəsilə alınmış müxtəlif nisbi göstəricilər təhlil edilir ki, mütləq göstəricilər həmişə müəssisənin maliyyəsi haqqında təsəvvür yaratmır. Ölkədə Auditorlar Palatasının 2014-ci il üzrə fəaliyyətinin sonlarına aid hesabatına əsasən, 2015-ci il üzrə məcburi audit obyektindən 64 958 auditdən sadəcə 1770-i auditdən keçmişdir. (Cədvəl 3.2.)

Cədvəl 3.2

Məcburi audit subyektinin təşkilati hüquqi forması

Məcburi audit subyektinin təşkilati-hüquqi forması	Respublika üzrə məcburi audit subyektlərinin sayı	2015-ci il üzrə məcburi auditdən keçən təsərrüfat subyektinin sayı	auditdən keçmə %-i	2014-cü il üzrə məcburi auditdən keçən təsərrüfat subyektinin sayı	auditdən keçmə %-i	2014-2015 artım (+), azalma (-) (%-lə)
Səhmdar cəmiyyətləri	1742	284	16,3%	314	18,0%	-1,7%
Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər	61485	805	1,3%	881	1,4%	-0,1%
Bələdiyyələr	1607	599	37,3%	623	38,8%	-1,5%
Banklar	43	43	100,0%	43	100,0%	0,0%
Sığorta təşkilatları	27	27	100,0%	27	100,0%	0,0%
Siyasi partiyalar	54	12	22,2%	6	11,1%	11,1%
CƏMİ	64958	1770	2,7%	1894	2,9%	-0,2%

Mənbə: Rzayev Q.R, "Mühasibat uçotu və audit"

Cədvəldən görüldüyü kimi, bu illər dövründə məcburi audit subyektlərinin forması üzrə göstərilmiş xidmətlərin təhlili nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, 2014-cü il dövründə respublika üzrə 64 958 məcburi olan audit obyektindən 1894-ü, 2015-ci ildə isə 1770-i auditdən keçmişdir. İllər müqayisə olunduqda məcburi auditdən keçən subyektlərin sayında 0,2% azalma müşahidə olunmuşdur.

Fikrimizcə maliyyə nəzarəti sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi yönündə müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğun olardı. Bu tədbirlərə aiddir:[41]

- Maliyyə nəzarətinin meyarlarının hazırlanması və tətbiq edilməsi;
- Maliyyə nəzarətində geniş çevrəni təmin etmək məqsədilə seçmə prosedurlarından istifadə olunması;
- Maliyyə nəzarətinin keyfiyyətinin artırılması və təsirliliyinin təmin edilməsi;

- Nəticəyə yönləndirilmiş büdcələşdirmə və səmərəlilik auditinin artırılması;
- Nəzarət orqanlarının hesabatlılığının inkişafı;
- Maliyyə nəzarətində əsasən informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi və elektron nəzarət sisteminin formalaşması;
- Müstəqil auditorların maliyyə nəzarətinə cəlb edilməsi;
- Maliyyə nəzarəti statistikasının təskili;
- Maliyyə nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, sinxronlaşdırılması;
- Praktikada pesə etikası məcəlləsinin tətbiqinə aid metodik tövsiyələrin hazırlanması işlərinin təşkili və riayət olunmasının təmin olunması;
- Daxili nəzarət fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi;
- Kadr hazırlığı sisteminin inkişafı;
- Ölkədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, tətbiqi.

Beləliklə, ölkədə maliyyə nəzarətinin tədqiq edilməsi göstərir ki, maliyyə nəzarəti müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşaraq təkmilləşdirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

İqtisadi sektorda islahatların yeni mərhələsinə addımlamış Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin beynəlxalq səviyyədə qurulması dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla reallaşdırılmasına, eyni zamanda maliyyə vəsaitlərinin dövlət fondlarına daxil olmasına, bununla yanaşı dövlət vəsaitlərindən məqsədyönlü şəkildə istifadəyə gətirəcək, iqtisadi və sosial yüksəlişə imkan verəcəkdir.

Respublikamızda maliyyə nəzarətinin tədqiqi onu göstərir ki, maliyyə nəzarəti müasir dövrün tələblərinə uyğun formada təkmilləşdirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Bu məqsədlə ilk növbədə müasir formalarının təskili və inkişafının təmin edilməsi, koordinasiyası, təsirinin çoxaldılması təmin edilməlidir.[43]

Eyni zamanda ölkədə reallaşan maliyyə nəzarətinin iqtisadiyyat şəraitinə uyğunlaşdırılması, ağırlıq mərkəzinin büdcə gəlirlərinin formalaşmasına, xərclərin

səmərəliliyinin çoxaldılmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin təkmilləşməsinə yönəldilməsinə xüsusi fikir verilməlidir.

Əsasən maliyyə nəzarətinin gələcək inkisafı, səmərəliliyi xeyli dərəcədə qanunvericilik bazasının tələbinə uyğun formada təkmilləşdirilməsindən bilavasitə asılıdır. Maliyyə nəzarətinin normativ-hüquqi baza dövlətə xas olan yeni dərəcəyə keçirməyi təmin etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə maliyyə nəzarəti sektorunda qanunvericiliyin inkişafı istiqamətində aparılan çalışmalar genişlənməkdədir. Ölkədə maliyyə orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyəcək qanunvericiliyə olan ehtiyacı nəzərə alaraq “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanun hazırlanılmışdır ki, ölkə iqtisadiyyatında daima tətbiq edilməkdədir.

Qeyd edilən qanun ölkədə maliyyə effektivliyinin təmin olunması, dövlət vəsaitlərinin üzərində nəzarətin çoxaldılması ilə bərabər maliyyə nəzarətinin tətbiqinin hüquqi və metodoloji əsaslarını, eyni zamanda dövlət maliyyə orqanlarının vahid sistemini və qarşılıqlı əlaqəsini təmin edəcəkdir.

NƏTİCƏ

Müasir dövrdə ölkədə iqtisadiyyatın idarə edilməsinin bazar iqtisadiyyatı tələbləri dərəcəsində qurulması, reallaşan islahatlar, sahibkarlıq mühitinin yaranması sahəsində görülən işlərlə bağlı olaraq maliyyə nəzarətinin və daxili auditin önəmi daha çox artır. Dövlət xərclərinin və subyektlərin idarə olunması sisteminin tələblər səviyyəsində qurulması, maliyyə ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin genişlənməsi, dövlət xərclərinin mexanizminin formalaşması daxili auditin idarə olunmasında rolunu artırır.

Azərbaycanın maliyyə ehtiyatlarının dünya kapitalına fəal şəkildə daxil olması, xarici investorlarının ölkənin iqtisadiyyatına getdikcə marağın artması, mövcud daxili audit sisteminin beynəlxalq səviyyəyə uyğun qurulması respublikada daxili audit nəzarəti sisteminin zərurətini artırır. Beləliklə, ölkədə maliyyə idarəetmədə nəzarətin mühitini formalaşdırmaq və maliyyə fırıldaqlarının qarşısını almaq, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti barəsində informasiya əldə etmək və eyni zamanda xarici iqtisadi əlaqələrimizi genişləndirmək üçün imkanlar yaranır.

Müasir dövrdə müəssisə maliyyə fəaliyyəti üzərində daxili audit nəzarətinin daha da inkişafı çox vacibdir. Şübhəsiz ki, müəssisə maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı əməliyyatların icrası ardıcıl mühasibat nəzarət olmadan əməliyyatların idarə edilməsində çətinliklər yarana bilər. Beləliklə təsadüfi deyildir ki, sərbəst şəkildə bazar iqtisadiyyatı olan qərb şirkətlərində kapital qoyuluşu ilə bütün layihələrə sərf ediləcək vəsaitin iqtisadi nəzarət məsələlərinə xərclənir. Dissertasiya işinin məqsədinə çatmaq müəyyən nəticələr əldə olunmuş, təklif və praktiki məsləhətlər işlənib hazırlanmışdır.

Azərbaycanın inkişaf yoluna qədəm qoyması, bazar münasibətlərinin yaranması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi və bazar iqtisadiyyatına təsərrüfat subyektlərinin formalaşması maliyyə nəzarəti sisteminin və müasir tələblər əsasında yaranması zərurətə çevrilmişdir. Beləliklə, audit sisteminin əsas qolu kimi, daxili

audit nəzarət forması və müəssisənin daxili nəzarətinin tərkib hissəsi olaraq uçot məfhumlarının qorunmasını, əks olunmuş maliyyə əməliyyatlarının düzgünlüyünü və müvafiqliyini, eyni zamanda zamanında düzgün maliyyə hesabatının tərtib edilməsini və müəssisənin idarəetmə sisteminin qiymətləndirilməsidir. Daxili auditorlar dövlət sektorunda, eyni zamanda özəl sektorda fəaliyyət göstərirlər.

Daxili auditin nəticəsində idarəetməyə riskin qiymətləndirilməsinin təkmilləşmiş metodları; böyük diqqət; vəsaitlərə qənaət olunması; səmərəliyin artması; qanun pozuntusu hallarının azalması; maliyyə hesabatlarının yüksək etibarlılığı; aktivlərin qorunması formasında nəticələr əldə olunur.

Bütün bu göstərilənlərlə bağlı olaraq maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə beynəlxalq standartlarına keçidlə əlaqədar daxili auditin genişlənməsi məqsədilə islahat xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə aparılan işin daha faydalı olmasına yardım etmiş olardı.

Danışılan tədbirlər kompleksi aşağıdakılarla şərh edilir:

- İlk əvvəl maliyyə nəzarəti sistemini genişləndirilməli və daxili auditin geniş formada istifadə edilməsinə tədbirlər görülməlidir;
- Müəssisələrdə maliyyə fəaliyyəti üzərində daxili audit nəzarətini geniş formada təkmilləşdirilməlidir. Hazırda müəssisələrdə maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarət səviyyəsinin zəifləməsi müşahidə edilir ki, subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətində ciddi şəkildə nöqsanlar və çatışmazlıqların formalaşmasına səbəb olur. Belə hesab edirəm ki, nəzarət sisteminə diqqət xeyli artırılmalı, xüsusilə audit nəzarətinin genişlənməsi və inkişafı müasir dövrün əsas məsələsi kimi həll edilməlidir;
- Nəzarət sisteminin əsaslı formada genişlənməsi məqsədilə bütün iri və orta müəssisələrdə daxili auditin nəzarətinə çox faydalı olardı;

- Maliyyə nəzarəti dövlət orqanları ilə sıx bağlı şəkildə fəaliyyət göstərməli və eyni zamanda aparılan yoxlama nəticələri yüksək səviyyədə dövlət orqanlarında baxılmalı, konkret tədbirlər görülməlidir;

- İqtisadi subyektlər arasında kütləvi şəkildə artması bu sektorda cavabdeh olan dövlət tərəfindən araşdırılmalı, əmələgəlmə səbəbləri müəyyən edilməli və müəssisələrin sağlamlaşdırılması üçün tədbirlər görülməlidir.

Müasir dövrdə dünya ölkələrində beynəlxalq təşkilatların mühasibat uçotu, nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsində rolu daha da artmaqdadır. Bir çoxu tərəfindən beynəlxalq dünya sisteminin formalaşması məsələsi qarşıya qoyulmuşdur. Belə hesab edirəm ki, ölkədə mövcud olan imkanlar şəraitində problemin həll edilməsindən kənar qalmaq olmaz. Problemlərin həllində fəal şəkildə iştirak etmək müasir şəraitin əsas tələbidir. Qeyd edilmiş məsələlərin həlli bəsit proses olmasa da, prinsiplərin həlli üçün əsaslı şəkildə genişləndirilməlidir.

Dövlət nəzarəti sisteminin inkişafı ilə bağlı aşağıdakı fikrləri təklif edirəm:

- ✓ Əsasən büdcədən ayrılmış vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə edilməsinə dövlət nəzarəti gücləndirilsin;

- ✓ Qəbul edilmiş “Mühasibat uçotu haqqında” qanun Milli Məclisdə baxılsın;

- ✓ Maliyyə Nəzarət barəsində qanun layihəsi hazırlansın və təsdiq olunsun;

- ✓ Hesablama Palatasının hüquqları genişləndirilsin;

- ✓ Nəzarətin reallaşmasına beynəlxalq təcrübə nəzərə alınsın;

- ✓ Ölkədə qüvvədə olan normativlər bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılsın;

- ✓ Maliyyə nəzarətinin reallaşdırılmasında maraqlı şəxslərin motivləşdirilməsi;

- ✓ Daxili nəzarətin gücləndirilməsinə şəraitin formalaşması.

Hazırda respublikamızda səhmdar cəmiyyətləri, kooperativ, icarə və s. müəssisələr yaradılmışdır. Bu qurumlar maliyyə fəaliyyətlərini bazara uyğunlaşdırma bilməsələr, müsbət nəticə əldə olunmuyacaq. Bazar iqtisadiyyatının ən önəmli tələblərindən tam və geniş nəzarət edilə bilən maliyyə bazarının mövcudluğudur. Bazar iqtisadiyyatının yaranması maliyyə bazarı olmadan səmərəli ola bilməz. Hazırda ölkədə maliyyə bazarının inkişafı olduqca zəruridir. İlk növbədə lazımı səviyyədə hüquqi baza yaradılmalıdır. Bir yandan daxili qanunvericilik sistemi təkmilləşməli, keçici veksellər, investisiya, sadə və maliyyə şirkətləri, investisiya barəsində qanunvericilik aktların iş qaydaları qiymətli kağızlarla lisenziyalaşdırılması qaydaları haqqında sənədlər qəbul edilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2004 il.
2. “Audit xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 1994 il.
3. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə. 1994 il.
4. “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2007 il.
5. Rzayev Q.R. - Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit. Dərs vəsaiti. 2002 il.
6. Səbzəliyev S.M., Hacıyev R.M. - Auditin əsasları. Dərslik. 2003 il.
7. Rzayev Q.R - Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit. Dərs vəsaiti. 2002 il.
8. Терехов А.А. Аудит. Москва, Дərslik. 1999 г.
9. Шермет А.Д. - Аудит. Дərslik, Москва, 2001 г.
10. Ерофеева и др. - Аудит. Дərslik, Москва, 2008 г.
11. Мерзликина Е.М., Никольская Ю.П. - Аудит.Дərslik , Москва, 2006 г.
12. Терехов А.А. Контроль и аудит. Москва, 1998 г.
13. Богомоллов А.М., Голощалов Н.А Внутренний аудит Москва-1999
14. Аренс Э.А., Лоббек Дж.К. Аудит
15. “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnamə.Bakı 1995;
16. “Auditorun peşə məsuliyyətinin sığortası haqqında” AR Qanunu. Bakı 2007;
17. “Daxili Audit haqqında” AR Qanunu. Bakı 2007;
18. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa və Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsi barədə” AR Qanunu. Bakı 2011;
19. “İnvestisiya fondları haqqında” AR Qanunu.Bakı 2010;
20. “Banklar haqqında” AR Qanunu. Bakı 2004;
21. “Mühasibat uçotu haqqında” AR Qanunu. Bakı 2004;

22. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” AR Qanunu. Bakı 2004;
23. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 2007;
24. “Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında” AR Prezidentinin fərmanı. Bakı 2002;
25. Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramı (2004-2006-cı illər). Bakı,2004;
26. AR-ın Vergi Məcəlləsi (Azərbaycan Respublikasının 20 oktyabr 2015-ci il tarixli, 1384-IVQD nömrəli Qanunu ilə edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə).
27. AR-ın Mülki Məcəlləsi (AR Prezidentinin 29 dekabr 2015-ci il tarixli dəyişikliklərlə);
28. Rzayev Q.R, “Mühasibat uçotu və audit” dərslik. Bakı 2006;
29. Abbasov İ.M “Audit” dərslik. Bakı 2007;
30. Hacıyev F.Ş, Əliyev Ş.H, “Audit” dərslik. Bakı 2011;
31. Novruzov V.T, “Audit” dərslik. Bakı-2011;
32. AR Hesablama Palatasının “Ali Audit Qurumları və onların beynəlxalq təşkilatları” kitabı. Bakı 2009;
33. Məmmədov Y.Ə, “Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin formalaşması və inkişaf perspektivləri” monoqrafiya. Bakı-2006.
34. Hacıyev R.Ş., Səbzəliyev S.M. “Auditin əsasları”. Bakı, “ADİU-nun nəşriyyatı”, 2003.
35. Abbasov İ.M. “Audit”. Bakı, “Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı” 2007.
36. Abbasov İ.M. “Auditin nəzəri məsələləri”. Bakı, “Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı” 1997.
37. Abbasov İ.M. “Auditin nəzəri və praktiki problemləri”. Bakı, “Elm”, 1999.
38. Rzayev Q.R. “Mühasibat uçotu və audit”. Bakı, “Təhsil” 2002.

39. Hacıyev R. "Təftiş və nəzarət". Bakı, 1999.
40. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə."Büdcə sistemi". Bakı, 2003.
41. Bağırov M.M. "Bank və bank əməliyyatları". Bakı, 2003.
42. "Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 2007-2009-cu illər üzrə fəaliyyətinin yekunlarına dair icmal-hesabat".
43. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi
haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 09.02.2009-cu il tarixli fərmanı.
44. Шермет А.Д., Суйц В.П. «Аудит». Москва, 2002.

REFERAT

Müasir dövrdə ölkədə iqtisadiyyatın idarə edilməsinin bazar iqtisadiyyatı tələbləri dərəcəsinə qurulması, reallaşan islahatlar, sahibkarlıq mühitinin yaranması sahəsində görülən işlərlə bağlı olaraq maliyyə nəzarətinin və daxili auditin önəmi daha çox artır. Dövlət xərclərinin və subyektlərin idarə olunması sisteminin tələblər səviyyəsində qurulması, maliyyə ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin genişlənməsi, dövlət xərclərinin mexanizminin formalaşması daxili auditin idarə olunmasında rolunu artırır.

Azərbaycanın maliyyə ehtiyatlarının dünya kapitalına fəal şəkildə daxil olması, xarici investorlarının ölkənin iqtisadiyyatına getdikcə marağın artması, mövcud daxili audit sisteminin beynəlxalq səviyyəyə uyğun qurulması respublikada daxili audit nəzarəti sisteminin zərurətini artırır. Beləliklə, ölkədə maliyyə idarəetmədə nəzarətin mühitini formalaşdırmaq və maliyyə fırıldaqçılığının qarşısını almaq, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti barəsində informasiya əldə etmək və eyni zamanda xarici iqtisadi əlaqələrimizi genişləndirmək üçün imkanlar yaranır.

Müasir dövrdə müəssisə maliyyə fəaliyyəti üzərində daxili audit nəzarətinin daha da inkişafı çox vacibdir. Şübhəsiz ki, müəssisə maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı əməliyyatların icrası ardıcıl mühasibat nəzarət olmadan əməliyyatların idarə edilməsində çətinliklər yarana bilər. Beləliklə təsadüfi deyildir ki, sərbəst şəkildə bazar iqtisadiyyatı olan qərb şirkətlərində kapital qoyuluşu ilə bütün layihələrə sərf ediləcək vəsaitin iqtisadi nəzarət məsələlərinə xərclənir. Dissertasiya işinin məqsədinə çatmaq müəyyən nəticələr əldə olunmuş, təklif və praktiki məsləhətlər işlənilib hazırlanmışdır.

Azərbaycanın inkişaf yoluna qədəm qoyması, bazar münasibətlərinin yaranması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi və bazar iqtisadiyyatına təsərrüfat subyektlərinin formalaşması maliyyə nəzarəti sisteminin və müasir tələblər əsasında

yanarması zərurətə çevrilmişdir. Beləliklə, audit sisteminin əsas qolu kimi, daxili audit nəzarət forması və müəssisənin daxili nəzarətinin tərkib hissəsi olaraq uçot məfhumlarının qorunmasını, əks olunmuş maliyyə əməliyyatlarının düzgünlüyünü və müvafiqliyini, eyni zamanda zamanında düzgün maliyyə hesabatının tərtib edilməsini və müəssisənin idarəetmə sisteminin qiymətləndirilməsidir. Daxili auditorlar dövlət sektorunda, eyni zamanda özəl sektorda fəaliyyət göstərirlər.

Daxili auditin nəticəsində idarəetməyə riskin qiymətləndirilməsinin təkmilləşmiş metodları; böyük diqqət; vəsaitlərə qənaət olunması; səmərəliyin artması; qanun pozuntusu hallarının azalması; maliyyə hesabatlarının yüksək etibarlılığı; aktivlərin qorunması formasında nəticələr əldə olunur.

Bütün bu göstərilənlərlə bağlı olaraq maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə beynəlxalq standartlarına keçidlə əlaqədar daxili auditin genişlənməsi məqsədilə islahat xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə aparılan işin daha faydalı olmasına yardım etmiş olardı.

Danışılan tədbirlər kompleksi aşağıdakılarla şərh edilir:

- İlk əvvəl maliyyə nəzarəti sistemini genişləndirilməli və daxili auditin geniş formada istifadə edilməsinə tədbirlər görülməlidir;
- Müəssisələrdə maliyyə fəaliyyəti üzərində daxili audit nəzarətini geniş formada təkmilləşdirilməlidir. Hazırda müəssisələrdə maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarət səviyyəsinin zəifləməsi müşahidə edilir ki, subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətində ciddi şəkildə nöqsanlar və çatışmazlıqların formalaşmasına səbəb olur. Belə hesab edirəm ki, nəzarət sisteminə diqqət xeyli artırılmalı, xüsusilə audit nəzarətinin genişlənməsi və inkişafı müasir dövrün əsas məsələsi kimi həll edilməlidir;
- Nəzarət sisteminin əsaslı formada genişlənməsi məqsədilə bütün iri və orta müəssisələrdə daxili auditin nəzarətinə çox faydalı olardı;

- Maliyyə nəzarəti dövlət orqanları ilə sıx bağlı şəkildə fəaliyyət göstərməli və eyni zamanda aparılan yoxlama nəticələri yüksək səviyyədə dövlət orqanlarında baxılmalı, konkret tədbirlər görülməlidir;
- İqtisadi subyektlər arasında kütləvi şəkildə artması bu sektorda cavabdeh olan dövlət tərəfindən araşdırılmalı, əmələgəlmə səbəbləri müəyyən edilməli və müəssisələrin sağlamlaşdırılması üçün tədbirlər görülməlidir.

Müasir dövrdə dünya ölkələrində beynəlxalq təşkilatların mühasibat uçotu, nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsində rolu daha da artmaqdadır. Bir çoxu tərəfindən beynəlxalq dünya sisteminin formalaşması məsələsi qarşıya qoyulmuşdur. Belə hesab edirəm ki, ölkədə mövcud olan imkanlar şəraitində problemin həll edilməsindən kənar qalmaq olmaz. Problemlərin həllində fəal şəkildə iştirak etmək müasir şəraitin əsas tələbidir. Qeyd edilmiş məsələlərin həlli bəsit proses olmasa da, prinsiplərin həlli üçün əsaslı şəkildə genişləndirilməlidir.

Dövlət nəzarəti sisteminin inkişafı ilə bağlı aşağıdakı fikrləri təklif edirəm:

- ✓ Əsasən büdcədən ayrılmış vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə edilməsinə dövlət nəzarəti gücləndirilsin;
- ✓ Qəbul edilmiş “Mühasibat uçotu haqqında” qanun Milli Məclisdə baxılsın;
- ✓ Maliyyə Nəzarət barəsində qanun layihəsi hazırlansın və təsdiq olunsun;
- ✓ Hesablama Palatasının hüquqları genişləndirilsin;
- ✓ Nəzarətin reallaşmasına beynəlxalq təcrübə nəzərə alınsın;
- ✓ Ölkədə qüvvədə olan normativlər bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılsın;
- ✓ Maliyyə nəzarətinin reallaşdırılmasında maraqlı şəxslərin motivləşdirilməsi;
- ✓ Daxili nəzarətin gücləndirilməsinə şəraitin formalaşması.

Hazırda respublikamızda səhmdar cəmiyyətləri, kooperativ, icarə və s. müəssisələr yaradılmışdır. Bu qurumlar maliyyə fəaliyyətlərini bazara uyğunlaşdırma bilməsələr, müsbət nəticə əldə olunmuyacaq. Bazar iqtisadiyyatının ən önəmli tələblərindən tam və geniş nəzarət edilə bilən maliyyə bazarının mövcudluğudur.

Bazar iqtisadiyyatının yaranması maliyyə bazarı olmadan səmərəli ola bilməz. Hazırda ölkədə maliyyə bazarının inkişafı olduqca zəruridir. İlk növbədə lazımı səviyyədə hüquqi baza yaradılmalıdır. Bir yandan daxili qanunvericilik sistemi təkmilləşməli, keçici veksellər, investisiya, sadə və maliyyə şirkətləri, investisiya barəsində qanunvericilik aktların iş qaydaları qiymətli kağızlarla lisenziyalaşdırılması qaydaları haqqında sənədlər qəbul edilməlidir.

Mövzunun aktuallığı: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin yayılmış forması olan auditin, dünya praktikasında olduğu kimi, ölkədə də tətbiqinə tələbat yarandı. Audit hər şeydən öncə, müstəqil nəzarət forması kimi müdaxilə olmadan təsərrüfat subyektlərində hesabatlarını daha düzgün və obyektiv müəyyənləşdirməyə, bununla yanaşı cəmiyyətdə şəffaflığı təmin etməyə, maliyyə məsələlərini və vergiqoymanı düzgün formada təşkil etməyə imkan yaradır. Müasir dövrdə auditə tələbat artır. Bu isə öz növbəsində bir yandan işgüzar tərəflər və qarşılıqlı inama əsaslanan münasibətlərin formalaşması məsələsi ilə əlaqədirdirsə, digər yandan dövlətin auditə marağının artması ilə bağlıdır. Bazar münasibətlərinin ölkəmizdə olduğu bir vaxtda auditin əhəmiyyəti durmadan artır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin auditor xidməti inkişaf edir, eyni zamanda ölkədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində və iqtisadi inkişafın istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynayır. Müasir dövrdə iqtisadi inkişaf subyektlərinin xarici və daxili əlaqələri çox çeşidli olması ilə səciyyələnir. Xüsusilə, ölkədə sahibkarlığın təkmilləşməsi üçün əlverişli mühitin inkişafına başladığı vaxtda proseslərin inkişafına diqqətin çoxaldılması iqtisadi inkişaf tərəfindən aktualdır.

Xarici şirkətlər ölkədə investisiya yatırmaq istədikləri müəssisələrin maliyyəsi ilə tanış olmaq və ilk öncə etibarlı məlumatlardan istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, müəssisənin fəaliyyətində maraqlı şəxslər vardır (səhmdarlar, təsisçilər, kreditorlar və s.) və maliyyə vəziyyəti və müəssisənin fəaliyyəti barəsində düzgün maliyyə, iqtisadi məlumatları əldə etmək istəyirlər. İlk öncə, şəffaf informasiya subyektlərin idarə

edilməsində və səmərəli şəkildə qərarların qəbul olunmasında əsas rol oynayır. Dəqiq tədqiq edilmiş, sistemləşdirilmiş informasiyalar subyektin fəaliyyətində dövlət və cəmiyyət üçün etibarlı məlumat sayılır.

Hal-hazırda ölkə iqtisadiyyatının investisiyaya ehtiyacı mövcuddur. Buna görə şəffaf investisiya çevrəsi tələb olunur. Belə mühitin əsas göstəricilərindən biri auditor rəyləridir. Ölkədə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən iş adamları maliyyə hesabatlarını, auditorlar tərəfindən yoxlanıldıqdan sonra aidiyyatı orqanlara təqdim edirlər. İşgüzar fəaliyyət üçün yoxlamaların vacibliyini göstərir. Audit xidmətindən istifadə edilməsi beynəlxalq standartların əsas tələbidir. Bu tərəfdən audit xidmətinə önəm verilməsi, eyni zamanda audit sisteminin inkişafı istiqamətində audit təcrübəsinin öyrənilməsi ön plana çıxır.

Ölkədə auditin qısa zaman ərzində inkişafı ilə bərabər, audit sistemin məsələləri hərtərəfli öyrənilməli və yüksək dərəcədə həllini tapmalıdır. Bu tip məsələlərə, auditin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, məsuliyyətinin artırılması, kadrlarının hazırlanması və eyni zamanda ixtisasartırma sisteminin inkişafı artırılması məsələlər daxildir. Audit yeganə sahədir ki, xidmət göstərilməsində auditor ilə təsərrüfat subyektinin fikrlərki üst-üstə düşə bilər.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi: İqtisadi böhran audit sisteminin elmi-nəzəri fikirlərə baxılmasına, qarşısında duran problemlərin dərinlən öyrənilməsinə səbəb yaratdı. Ötən əsrin yarısından başlayaraq auditin təkmilləşdirilməsi məsələləri Qərbi iqtisadçılarının tədqiqat fəaliyyətinin mərkəzində dayanmışdır.

Tədqiqatın predmeti və obyektı: Buraxılış işinin predmeti ölkədə bazar iqtisadiyyatına audit sisteminin yaranması, audit sistemi təcrübəsi ilə tanışlıq və hüquqi bazasının inkişafının əsas istiqamətləridir. Obyektı kimi auditor fəaliyyəti, audit sisteminin təkmilləşdirilməsi və maliyyə tənzimlənməsi yönündə ölkə başçısı tərəfindən qəbul olunan dövlət proqramları, reallaşan dövlət orqanlarının inkişaf perspektivləri seçilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri: İşin əsas məqsədi ölkədə bazar iqtisadiyyatına uyğun auditin təşkili və inkişaf istiqamətlərini göstərmək, xidmət bazarında rolunun möhkəmləndirilməsi yönündə İEÖ-in audit təcrübəsindən istifadə üsullarını, habelə müasir iqtisadiyyatda maliyyə artırılmasında və resurslarından səmərəli şəkildə istifadə olunmasında auditin təsir yönlərini müəyyənləşdirmək və hüquqi bazasının inkişafı yönündə tövsiyələr verməkdən ibarətdir. həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Auditin tənzimləmədə rolunun və nəzəri strategiyaların araşdırılması;
- İqtisadiyyatın çeşidli sferalarında sığorta təşkilatlarında, banklarda, vergi nəzarətində tarazlığın bərpa olunmasında auditin rolunun araşdırılması;
- İEÖ audit təcrübəsi ilə yaxından tanışlıq və ölkədə qeyri-dövlət və dövlət auditinin indiki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və inkişafı yönündə beynəlxalq təcrübəyə əsasən təkliflərin verilməsi;
- Maliyyə tənzimlənməsində, resurslarından səmərəli istifadə olunmasında, auditin əhəmiyyətinin və rolunun öyrənilməsi;
- Böhran şəraitində korrupsiyaya qarşı mübarizədə auditin rolunun qiymətləndirilməsi;
- Audit hüquqi bazasının inkişafı yollarının axtarılması.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları: İnformasiya bazası kimi Auditorlar Palatasının internet səhifəsindən, Mühasiblər Federasiyasının(IFAC) rəsmi saytından, Vergilər Nazirliyi tərəfindən yaradılmış “Azərbaycanın Vergi Jurnalı”-dan, elmi-praktik konfransın materiallarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın müddətində məntiqi ümumiləşdirmə, iqtisadi təhlil, müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Elmi yeniliyinə aşağıdakıları daxil etmək olar:

- Maliyyə fırıldaqçılığının alınmasında auditin artırılması yolları;

- Böhran vəziyyətində maliyyə vəsaitlərindən istifadə edilməsində səmərəlilik artırılmasında, auditin təsir istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Audit bazasının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Praktik əhəmiyyəti nəticələrindən, irəli sürülmüş tövsiyələrdən istifadə edilməsi ölkədə audit xidməti bazarının inkişafına, korrupsiyaya qarşı mübarizədə auditin rolunun möhkəmlənməsinə, şəffaflığın çoxaldılmasında auditin geniş tətbiqinə, qanunvericiliyinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcəkdir.

РЕЗЮМЕ

Объективно существующие финансовые отношения имеют конкретные формы проявления, соответствующие характеру производственных отношений в обществе. В современных условиях формы финансовых отношений претерпевают серьезные изменения. Становление рынка и предпринимательства в Азербайджане предполагает не только разгосударствление экономики, развитие конкуренции, либерализацию цен и внешнеэкономических связей предприятий, но и существенные изменения в организации финансов народного хозяйства, создание системы финансовых отношений, адекватной экономике рыночного типа. Финансы предприятий, будучи частью общей, системы денежных отношений, отражают распределительные отношения на уровне отдельных хозяйствующих субъектов. Финансовые ресурсы предприятия, соответственно, опосредуют эти распределительные отношения, являясь их материальным воплощением. В рамках современной концепции финансового менеджмента финансовые ресурсы выступают одновременно как объект и инструмент управления. Особый круг составляют проблемы рационального выбора источников финансирования инвестиций, определения эффективной

политики управления структурой капитала предприятия, оценки эффективности управления финансовыми ресурсами предприятия, адаптации принятых на Западе методов и приемов управления ими к условиям отечественного рынка.

SUMMARY

The concrete forms of manifestation corresponding to character of relations of production in society have objectively existing financial relations. In modern conditions of a form of the financial relations undergo serious changes. Formation of the market and business in Azerbaijan assumes not only privatization of economy, competition development, liberalization of the prices and foreign economic relations of the enterprises, but also essential changes in the organization of finance of a national economy, creation of system of the financial relations, adequate economy of market type.

Finance of the enterprises, being part of the general, systems of the monetary relations, reflect the distributive relations at the level of separate economic entities. Financial resources of the enterprise, respectively, mediate these distributive relations, being their material embodiment. Within the modern concept of financial management financial resources act at the same time as object and the instrument of management.

The special circle is made by problems of a rational choice of sources of financing of investments, definitions of effective policy of management of structure of the capital of the enterprise, an assessment of effective management of financial resources of the enterprise, the adaptation accepted in the west of methods and methods of management of them to conditions of the domestic market.